

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра української філології

ДИПЛОМНА РОБОТА

Магістр

Галузь знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальність 035 Філологія
Спеціалізація 035.01 Філологія. Українська мова та література

на тему: ЛІНГВОСИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ МОВНОЇ ВАРІАТИВНОСТІ
(НА МАТЕРІАЛІ АКТОВИХ КНИГ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVI–XVII СТ.)

Шифр ДРФУМ. 15123.01.04.00

студентки II курсу, групи ФУМм-19-1 _____ М. І. Коваль

Керівник _____ І. Б. Царалунга
доктор філологічних наук, професор

До захисту допускаю:

завідувач кафедри української філології,

доктор філологічних наук, професор _____ М. М. Торчинський

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ВАРІАТИВНОСТІ.....	11
1. 1. Варіативність як мовне явище на сучасному етапі розвитку лінгвістики.....	11
1.1.1. Стан опрацювання теорії варіативності в українському мовознавстві.....	11
1.1.2. Проблема варіативності мови в закордонних лінгвістичних студіях...17	17
1. 2. Синергетика в контексті лінгвістичних студій.....	19
1.2.1. Становлення синергетики як наукового напрямку.....	20
1.2.2. Актуальні проблеми лінгвосинергетики.....	23
1. 3. Українські актові книги як джерело мовознавчих досліджень.....	27
2. ЯВИЩЕ МОВНОГО ПАРАЛЕЛІЗМУ У ФОНЕТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ КНИГ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVI– XVII СТ.....	36
2. 1. Відображення варіативності в системі вокалізму.....	38
2. 2. Місце варіативності в системі консонантизму.....	46
3. МОРФОЛОГІЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІЛОВІЙ ПИСЕМНОСТІ XVI–XVII СТ.....	52
3. 1. Мовний паралелізм іменних частин мови.....	53
3. 2. Варіанти в дієслівній системі українських актових книг періоду Пізнього Середньовіччя.....	60
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТКИ.....	80
Додаток А. Українські землі у другій пол. XVI ст. – першій пол. XVII ст. ...	80
Додаток Б. Картосхеми поширення мовних явищ.....	81

ВСТУП

Мова – це складна динамічна система, що є зв'язком давніх і нових елементів, питомих і запозичених одиниць, поєднанням рис того чи іншого діалекту. На різних етапах її розвитку відсутність букварів, граматики, словників, які б фіксували й упорядковували мовні норми, призводила до розбалансованості орфографічної, фонетичної, граматичної систем. Саме довільний вибір мовних засобів спричинив виникнення варіантів на всіх рівнях староукраїнської літературно-писемної мови [66, с. 8]. Наприкінці ХІХ ст. у царині українського діяхронічного мовознавства розпочалися певні дослідження в галузі теорії мовної варіативності, у яких науковий аналіз проводили від фіксації й опису окремих її виявів до з'ясування їх першопочатків, специфіки побутування, занепаду чи активізації. Уже в ХХ ст. питання мовної варіативності стало об'єктом активних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів. Адже всебічне вивчення варіювання мовних засобів дозволить зрозуміти принципи і закони розвитку мови.

В українському мовознавстві питання мовного паралелізму, мовних варіантів чи мовних хитань, поплутань фрагментарно розглянуті у працях П. Бузука, Л. Булаховського, Л. Гнатюк, П. Гриценка, Л. Гумецької, О. Касьянкової, І. Керницького, А. Кримського, О. Купчинського, М. Лесюка, В. Мойсієнка, В. Німчука, І. Огієнка, І. Панькевича, І. Царалунги, В. Ярошенка. Однак цілісного та системного аналізу мовної варіативності на матеріалі актових книг Правобережної України ХVІ–ХVІІ ст. у лінгвосинергетичному аспекті ще не було здійснено. Питання виникнення і розвитку мовної варіативності, проблеми впорядкування фонетичного, граматичного рівнів мови та впливу різних чинників на ці процеси є вагомими на сучасному етапі розвитку українського мовознавства, тому таке дослідження є перспективним і зумовлює **актуальність** теми нашої роботи.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі текстів актових книг Правобережної України ХVІ–ХVІІ ст. виявити та проаналізувати мовні

варіанти на фонетичному та морфологічному рівнях, установити й обґрунтувати причини такої мовної варіативності в писемних пам'ятках цього періоду, визначити місце варіативності у формуванні конкретної писемної системи, у процесах еволюції мови.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання конкретних **завдань**:

- розкрити особливості дослідження мовної варіативності в сучасному мовознавстві;
- описати етапи становлення синергетики як наукового напрямку, особливості розвитку синергетичної науки на теренах України;
- у результаті наскрізного аналізу актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. виявити варіативні елементи фонетичного і морфологічного рівнів;
- простежити формування диференційних ознак української мови на фонетичному і морфологічному рівнях за виявленими в досліджуваних актах рисами;
- на основі отриманих мовних фактів виокремити функціональні варіанти літературно-писемної мови Правобережної України XVI–XVII ст.;
- з'ясувати загальні тенденції еволюції мовної системи в динамічному розвитку її підсистем, відображеному в паралельних мовних одиницях.

Об'єкт дослідження – мова актових книг Правобережної України XVI–XVII ст., як продукт діловодства урядів великокнязівських намісників.

Предмет дипломної роботи – варіативні мовні елементи фонетичного і морфологічного рівнів, виявлені в текстах актових книг Правобережної України XVI–XVII ст.

Джерельна база наукової роботи – опубліковані пам'ятки офіційно-ділового стилю староукраїнської мови XVI–XVII ст., історичні словники, хрестоматії з історії української мови, діалектологічні, етимологічні словники української мови.

Методи дослідження. Для досягнення мети дипломної роботи було використано комплекс методів. Під час збирання матеріалу використано метод формального аналізу, на його основі мовні елементи різних рівнів угруповані за певними ознаками. Зіставний метод застосовано для визначення варіативності графем, голосних і проголосних звуків, паралельних словоформ. За допомогою порівняльно-історичного методу з'ясовано процес виникнення варіантів української літературної мови. Лінгвогеографічний метод використано при вивченні територіального поширення мовних явищ. Динаміку мовної варіативності фонетичних, морфологічних елементів актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. проаналізовано завдяки елементам картографічного методу. Синергетичний метод сприяв установленню загальних закономірностей розвитку мови в її динаміці, самоорганізації, у взаємозв'язках із культурою, соціумом у межах певного просторово-часового діапазону.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше на матеріалі актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. здійснено спробу системного вивчення варіювання мовних засобів фонетичного та морфологічного рівнів ділової писемної мови, з'ясовано причини мовних хитань, визначено роль діалектів, місце іншомовних впливів у виникненні фонетичної та морфологічної варіативності писемних пам'яток. Уперше застосовано синергетичний підхід у діахронічному вивченні варіативних мовних елементів на певному часовому зрізі.

Теоретичне значення дипломної роботи, виконаної на основі дослідження фонетичного та морфологічного рівнів офіційно-ділової мови актових книг Правобережної України XVI–XVII ст., полягає у виявленні мовної варіативності в діахронії. Уточнено термінологію, пов'язану з варіативним вживанням мовних елементів: «варіант», «варіативність», «варіантність» тощо. Узагальнено напрацювання із синергетики як нового напрямку в сучасних лінгвістичних студіях.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що наукова робота може бути використана для написання фундаментальних праць з історії української мови, історичної граматики та діалектології, лінгвосинергетики, а також для типологічних досліджень із порівняльної граматики слов'янських мов, для розроблення спецкурсів для студентів філологічних факультетів у закладах вищої освіти.

Апробацію роботи здійснено шляхом публікацій статей: «Поняття мовної варіативності в контексті сучасної лінгвістики» (співавтор Царалунга І. Б.) [30, с. 61–64], «Проблеми синергетики на сучасному етапі розвитку лінгвістики» [29, с. 55–60] та «Варіативність у системі консонантизму писемних пам'яток XVI–XVII ст. (на матеріалі актових книг Правобережної України)» [28, с.].

Взято участь у III Всеукраїнській науковій конференції «Динамічні процеси в граматиці та лексичному складі сучасних слов'янських мов» Рівненського державного гуманітарного університету із доповіддю «Стан опрацювання теорії варіативності в сучасному українському мовознавстві» (2020), у Всеукраїнському семінарі «Проблеми слов'янської філології» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини з темою «Словозмінна варіативність іменників у мові атових книг Правобережної України XVI–XVII ст.» (2020) та в конференції «Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов'янських мов» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини з темою доповіді «Варіанти у дієслівній системі українських актових книг XVI–XVII ст. (на матеріалі писемних пам'яток Правобережної України)» (2020).

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ЯВИЩА ВАРІАТИВНОСТІ

1.1. Варіативність як мовне явище на сучасному етапі розвитку лінгвістики

Проблема мовної варіативності як матеріального вираження динамічності системи та показника її життєздатності належить до науковомістких і теоретично значущих ділянок лінгвістики.

Уже наприкінці XIX ст. з'явилися певні напрацювання в галузі теорії мовної варіативності, вектор яких прямує від фіксації й опису окремих її виявів до з'ясування їх першопочатків, специфіки побутування, занепаду чи активізації. Починаючи з XX ст., це питання стало об'єктом активних мовознавчих досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів, а також інших науковців. Активний інтерес до варіювання мовних засобів можна пояснити тим, що тільки повне, усебічне вивчення цього феномена дозволить зрозуміти принципи і закони розвитку функціонування мови. На сьогодні проблема варіативності в теоретичному і практичному плані на сучасному етапі розвитку залишається все ще не досить дослідженою.

1.1.1. Стан опрацювання теорії варіативності в українському мовознавстві

В українському мовознавстві явище мовної варіативності досліджували П. Бузук, Л. Булаховський, Л. Гнатюк, О. Касьянова, А. Кримський, М. Лесюк, В. Мойсієнко, В. Німчук, І. Огієнко, І. Царалунга та ін. Також мовні варіанти розглянуті в працях закордонних лінгвістів: О. Востокова, К. Горбачевича, А. Журавського, Ю. Карського, М. Мозера, І. Срезневського, О. Шахматова, В. Ягича та ін. [66, с. 9].

Відтак актуальною постає проблема мовної варіативності на сучасному етапі розвитку лінгвістики. Упродовж минулого сторіччя відбувся значний поступ в розробці теорії варіативності мови, тож на сьогодні це питання є високопродуктивною галуззю лінгвістики.

Термін *варіативність* іншомовного походження, пов'язаний зі словом *варіант*, запозиченим із французької мови: фр. *variate* походить від лат. *varians*, дієприкметника *variantis* «той, що змінюється», пов'язаного з *varius* «різноманітний, різнобічний; капризний» [7, с. 332]. В українському мовознавстві проблема варіативності представлена в лексикографічних працях. Зокрема, «Словник лінгвістичних термінів» Д. Ганича, І. Олійника містить словникові статті, присвячені проблемам різновидів мовних одиниць і їх функціонування, зокрема, термін *варіант* трактується як видозміна або різновид мовної одиниці: фонема, морфема, слова тощо [16, с. 31–32]. Подібне визначення про варіативності подане в «Короткому тлумачного словнику лінгвістичних термінів»: «властивість мови виступати в різновидах, на яких позначається функціонування її в певних територіальних, соціальних, історично-культурних умовах» [6, с. 17]. Про можливість паралельного вживання термінів *варіативність* та *варіантність* свідчить дефініція, подана у «Словнику сучасної лінгвістики» А. Загнітка: «*Варіантність (варіативність)* – це основне поняття узагальненого позначення різних форм варіювання (тих чи тих окремих мовних одиниць, окремих форм існування мови, національно-територіальних, соціально-корпоративних різновидів мови та ін.), зумовлених внутрішньомовними та позамовними чинниками; універсальна властивість мови як системи, що полягає в одночасному існуванні кількох (двох і більше) модифікацій тієї самої мовної одиниці (фонема, морфема, лексеми, конструкції семантичного комплексу)» [25, с. 102].

Синонімічним до термінів *варіативність* та *варіантність* може бути термін *варіювання* [25, с. 104]. Про цей факт свідчить «Великий тлумачний

словник», у якому зазначено, що варіативність – це «наявність варіацій, можливість варіювання, варіантність» [12, с. 112].

За думкою О. Селіванової, мовна варіативність є семіотичною ознакою будь-якої мови [56, с. 59]. У сучасній лінгвістиці це поняття трактується як загальна соціальна властивість і спосіб існування мовної системи й мовної норми. Поняття мовної зміни, або варіативності, відноситься до двох галузей: внутрішньомовної історії або історичної лінгвістики (реконструкції прамов на основі наявних історичних пам'яток) та зовнішньомовної історії («історії мови», яка відбиває зміни у структурі мови в її зв'язку з соціоекономічним оточенням) [15, с. 36].

Л. Філюк пропонує термін *варіанти* вживати на позначення родового поняття, наприклад, називати *варіантами* і терміни *дублети*, і *синоніми*, і *квазісиноніми* і т. ін. [64, с. 117].

Т. Коць вказує на те, що варіантність літературної мови зумовлена різноманіттям її структурного потенціалу, що реалізується в процесі історичного розвитку мови. Наявність будь-яких формальних модифікацій у межах однієї лексеми, словоформи або синтаксичної конструкції, не пов'язаних із зміною основного значення цих одиниць, і є причиною варіювання [32, с. 83].

Проблему виокремлення варіантів української літературної мови порушив П. Гриценко: для початкового періоду формування літературної мови поняття «літературна мова» застосовується умовно; лише в результаті тривалої взаємодії мовні утворення, що виникають на різних територіях, набувають тої міри структурної близькості, яка дозволяє говорити про варіанти однієї літературної мови [20, с. 285].

Вагомий внесок у дослідження явища варіативності мови зробив І. Матвіяс, який провів глибокий аналіз різних варіантів української мови в її історичному розвитку. У монографії «Варіанти української літературної мови» описав особливості варіативності української мови на різних її етапах, з'ясував причини й наслідки існування незбалансованих різнорівневих

елементів, також визначив шляхи унормування української мови як системи [38, с. 18]. І. Матвіяс виокремив східноукраїнський і західноукраїнський варіанти нової української літературної мови, що функціонувала в ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідник дійшов висновку, що західноукраїнський варіант літературної мови був рівноправним відповідником східноукраїнського варіанта [38, с. 18].

Явище мовної варіативності як невід’ємну характеристику динаміки українського діалектного простору розглядає О. Костів [31, с. 117]. За твердженнями дослідниці, основні тенденції розвитку діалектних рис можна виявити, якщо не просто констатувати наявність варіантів на різних структурних рівнях чи встановлювати, у яких відношеннях між собою вони перебувають, а з’ясувати причини, що зумовили появу цих варіантів. На думку О. Костів, вони можуть бути результатом інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників. У першому випадку це зміни, які є наслідком дії різноманітних мовних законів (аналогії, скорочення в межах однієї мови чи груп споріднених мов та ін.) і які виникають під впливом міжмовних та міждіалектних контактів; у другому – зміни, що відбуваються під дією зовнішніх факторів: міграційних процесів, війн тощо.

Т. Коць звертає увагу на діяхронічний аспект вивчення мовного паралелізму, зокрема, вважає, що варіативність літературної мови зумовлена різноманітним її структурним потенціалом, що реалізується в процесі історичного розвитку мови [32, с. 82]. На думку дослідниці, наявність будь-яких формальних модифікацій у межах однієї лексеми, словоформи або синтаксичної конструкції, не пов’язаних із зміною основного значення цих одиниць, і є причиною варіювання [32, с. 83]. Т. Коць розкрила взаємозв’язок між варіантністю і літературною нормою, з’ясувала інтралінгвальні та екстралінгвальні причини виникнення варіантів, обґрунтувала структурну класифікацію варіантів, схарактеризувала функціональні можливості лексичних, морфологічних і синтаксичних варіантів у проекції на мовну

практику ХХ ст. У діяхронному аспекті виникнення дослідниця виокремила хронологічні (діяхронічні), регіональні, стилістичні й контактні варіанти.

У монографії І. Царалунги «Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.» проведено аналіз варіативних графічних, фонетичних, морфологічних мовних одиниць, зафіксованих у релігійних та офіційно-ділових текстах XIV–XV ст. [66, с. 1]. Завдяки вивченню варіативних написань у пам'ятках ділового і сакрального письменства виявлено активну взаємодію церковнослов'янської та живої народнорозмовної мови, з'ясовано причини мовних хитань, встановлено роль діалектів, іншомовних впливів у виникненні фонетичної й морфологічної варіативності писемних пам'яток указанного періоду, визначено місце мовного паралелізму у формуванні конкретної літературнописемної системи на українських та суміжних із ними територіях XIV–XV ст., зроблено висновок про функціонування південно-західноукраїнського і північного варіантів української мови того часу [66, с. 9]. На фонетиці й морфології текстів позначився занепад давніх мовних елементів, відбилася інтеграція говіркових рис, узусних і традиційних явищ писемного мовлення, що із часом набуло особливого розвитку, внаслідок чого сформувалися визначальні фонетичні і морфологічні риси, утворилася струнка і досконала система української мови [66, с. 356].

М. Кочерган наголошує на важливості вивчення явища варіативності й у плані синхронії: «Постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту – це спосіб існування мови як живої, функціонально-комунікативної системи. Саме через те, навіть за суто синхронічного підходу в дослідженні мовної системи, необхідно виявити в ній сталі і змінні, статичні й динамічні, сильні й слабкі, продуктивні й непродуктивні ланки, те, що втрачається, і те, що зароджується, тобто визначити тенденції розвитку цієї системи» [33, с. 336].

Деякі дослідники дотримуються вузького погляду на природу варіативності. О. Радченко, а за нею Т. Михайлова, під варіантами термінів

розуміють «... тотожні за значенням спільнокореневі термінологічні одиниці, що розрізняються деякими розбіжностями знакової форми в межах того самого домінанта: місцем наголосу, фонемами, афіксами або їхнім поєднанням» [54, с. 79–80; 42, с. 118].

О. Кияшко протрактує варіативність у широкому розумінні як фундаментальну, всеохоплювальну властивість усього навколишнього світу, у лінгвістичному аспекті – варіативність є «... специфічною реалізацією загальної теорії варіантності, яка проявляється як у мові в цілому, так і в її окремих різновидах і складових елементах» [26, с. 2]. Варіативність пов'язують із основним для мови поняттям зміни, змінності. Вона детально опрацьована в наукових розвідках, передусім діахронічного спрямування, стосовно фонетичних, морфологічних чи лексико-семантичних явищ. Стосунки між варіативністю й змінністю в мові не мають прямолінійного характеру, адже не «... всяка варіативність і неоднорідність мовної структури пов'язується зі змінами, але всі зміни пов'язуються з варіативністю і неоднорідністю» [26, с. 2].

За спостереженнями О. Кияшко, дослідження явища варіативності в мові реалізується по-різному. Наприклад, у загальному мовознавстві ставлять питання про поняття «онтологія варіативності», «варіант», «інваріант», «типи і види варіативності», «фактори варіативності», «межі варіативності» тощо. Мовні варіанти розглядають і в культурі мовлення (нормативність / ненормативність), історії мови (еволюційний розвиток одиниць мови), функціональної стилістики та загальної стилістики (реалізація паралельних засобів вираження в різних сферах спілкування і диференціація у плані експресивних можливостей), і з боку соціолінгвістики як стратифікаційна і територіальна реалізація варіанта, в іншій термінології – діастратна й діатопна їх реалізація [26, с. 6]. Сьогодні явище варіативності почали активно досліджувати в аспекті міжкультурної комунікації. Оскільки варіативність притаманна всім рівням мови, виявлення й опрацювання специфіки варіювання мовних засобів на фонетичному, лексичному та граматичному

рівнях, що допомагає вирішити важливі проблеми фонології, синтаксису, семантики, виробляє нову методологію при дослідженні взаємодії соціальних і власне лінгвістичних процесів у мові.

Мовознавці особливо акцентують увагу на лінгвосинергетичному аспекті зазначеної проблеми: «... варіативність мови є параметром самоорганізації суперсистеми мови, який сприяє унормуванню одного з варіантів (стабілізації), з одного боку, а з іншого, – уможливорює вивільнення знакових ресурсів, які згодом можуть отримати нове значення або поповнити різні сфери спілкування» [56, с. 59]. О. Селіванова в «Лінгвістичній енциклопедії» досить чітко кодифікує поняття «варіативність мови»: 1) явище видозміни якоїсь рівневої ознаки мовних одиниць, що приводить до існування їхніх паралельних форм і є виявом мовної надмірності чи економії, тенденцією розвитку мови, наслідком її функціонально-стилістичного й територіального розшарування; 2) фундаментальна ознака мовної системи і мовлення, що передбачає різноманітність мовленнєвих реалізацій, яка може бути штучно уніфікована до комплексу спільних ознак [56, с. 59].

1.1.2. Проблема варіативності мови в закордонних лінгвістичних студіях

Питання варіативності мови знайшли відображення в закордонних лінгвістичних студіях.

Варіанти – це всі номінації, які належать до одного поняття, яке пояснює ототожнення варіантності й синонімії (К. Горбачевич, С. Нікітіна, Р. Рогожнікова, К. Авербух, Ю. Сложенікіна).

Російський науковець К. Горбачевич дослідив мовні варіанти з погляду їхніх часових і внутрішньосистемних відношень, провівши функціонально-історичний аналіз акцентологічних, фонематичних, морфологічних варіантів слова, а також визначив значення їх у нормативному і стилістичному аспектах [19, с. 29]. Автор цілком слушно зауважує, що дослідження

конкуренції варіантів – необхідна ланка в з'ясуванні основних тенденцій розвитку літературної мови у створенні динамічної теорії норми.

На думку К. Авербуха, «... усі лексико-семантичні явища традиційно кваліфікуються як випадки парадигматичної варіативності, під час дослідження яких термінолог виходить із окремих, конкретних її проявів (індуктивний підхід). Повну картину явищ варіативності, за висновками науковця, можна отримати тільки на основі дедуктивного методу, тобто від загального до конкретного, коли досліджуються всі логічні можливості варіювання» [1, с. 192].

О. Биганова вказує на те, що варіативність, у свою чергу, не провокується мовою, а дозволяється нею, тобто виявляє два різні способи реалізації однієї одиниці (наприклад, два варіанти вимови певного слова) [9, с. 14–15]. Варіанти можуть бути представлені на усіх мовних рівнях. К. Головина стверджує, що варіювання демонструє відмінність саме в утворенні мовних одиниць, мається на увазі зміна звукового складу останніх чи структурного значення без втрати тотожності [17, с. 58–63].

Термін «мовні варіанти» ретельно описано в польських мовознавчих працях: 1) «... мовні елементи, формально різні, функціонально ідентичні, іншими словами – різні конкретні реалізації тої самої фонологічної, словотвірної одиниці» [78, с. 612]; 2) «... мовні елементи, які з погляду функціонування трактуються ідентично, хоча формально різні. Варіанти можна взяти за реалізацією тої самої мовної одиниці, яку в деяких структуралістичних школах прийнято називати інваріантом» [80, с. 372]; 3) «мовні елементи, які трактуються ідентично з функціонального погляду, хоча різняться формально [80, с. 581].

У сучасному польському мовознавстві проблему варіативності активно досліджує М. Рушковський [81, с. 30]. За спостереженнями вченого, варіативність як явище виникнення мовних варіантів лінгвістики пов'язують із поняттями варіанти, відмінності, відмінні форми, дублети, що почасти мають схоже потрактування в різних мовознавчих студіях [81, с. 58]. Дослідник

вважає варіативними ті мовні елементи, які різняться формою, але виконують однакову або подібну функцію, і класифікує їх за такими критеріями: мовні унормованості (нормативні й ненормативні варіанти), мовні рівні (орфографічні, граматичні, лексичні та інші), універсальності вживання (системні й ідіолектні), частотні використання (часті й рідкісні), хронологічний критерій (давні й нові форми), географічний критерій (регіональні й загальнопольські форми), діапазону виникнення (професії тощо), стилістичний критерій (нейтральні і стилістично марковані, до прикладу, експресивні, книжні тощо) [81, с. 54–59]. Деякі критерії збігаються, зокрема застарілі й діалектні мовні варіанти можна зарахувати, на думку дослідника, до рідкісних за частотним критерієм [81, с. 59], проте загалом запропонований поділ сприятиме розв'язанню проблем варіативності.

Отже, аналіз сучасних лінгвістичних студій із проблем мовної варіативності засвідчив, що явище мовного паралелізму викликає активний інтерес у науковців. У сучасному лінгвістичному дискурсі дослідники з'ясовують причини виникнення варіантів, встановлюють критерії варіативності як мовного явища, здійснюють структурну класифікацію і систематизацію варіативних мовних одиниць, описують функціональні можливості лексичних, морфологічних і синтаксичних та інших варіантів у проекції на мовну практику, аналізують взаємозв'язки між варіативністю та літературною нормою.

1.2. Синергетика в контексті лінгвістичних студій

На сучасному етапі розвитку гуманітарних наук відбувається активне дослідження мови як надскладного багаторівневого об'єкта, що функціонує за принципами самоорганізації. Один із найбільш продуктивних напрямів висвітлення характеру мовної системи – це синергетика, що розкриває складну природу живої людської мови, сприяє розумінню її як духовної сили сьогодення. Як загальна теорія самоорганізації складних систем вона вивчає

процеси спонтанного виникнення та стрімкого розвитку колективних структур [27, с. 1].

1.2.1. Становлення синергетики як наукового напрямку

Термін «синергетика» походить від грецького *sinergeia*, що означає спільну дію. Уперше поняття синергізму було введено в соціологію на початку ХХ ст. у роботі Л. Форда: «Уже дуже давно було ясно, що існує універсальний принцип, який в усіх сферах природи і на кожному ступені розвитку є активним, консервативним, творчим і конструктивним, але були потрібні тривалі міркування й обширні спостереження, аби відкрити його справжню природу. Після того, як я ясно зрозумів цей принцип, для мене виникли труднощі: як звести до найпростішої форми і яку відповідну назву дати йому. Зрештою, я зупинився на слові «синергія» як найбільш вдалому вираженні для його двоїстого характеру: енергії та взаємності» [37, с. 173].

Однак як окремий напрям у науці синергетика сформувалася лише в 70 рр. ХХ ст. Запровадження терміна в науку пов'язане з діяльністю фізика-теоретика, професора Штутгартського університету Германа Хакена, який у 1972 році організував I Міжнародний семінар із синергетики. Він визначив такі ключові положення наукового напрямку:

- досліджувані системи складаються з декількох або багатьох однакових чи різних частин, які знаходяться у взаємодії один із одним;
- ці системи є нелінійними;
- при дослідженні систем різного походження йдеться про відкриті системи, далекі від стану рівноваги;
- ці системи схильні до внутрішніх і зовнішніх коливань;
- системи можуть стати нестабільними;
- відбувається відмінне змінення;
- у цих системах виявляються нові властивості;

- виникають просторові, часові, просторово-часові і/або функціональні структури;

- структури можуть бути впорядкованими або хаотичними;

- у більшості варіантів може виникати математизація [65, с. 55].

Також Г. Хакен виокремив такі етапи руху синергетичних систем:

1) хаотичний стан системи, який містить у собі невизначеність, а тому ймовірність та випадковість зміни;

2) повністю детерміновані рухи системи;

3) рівновага конфігурацій системи;

4) поява випадкових факторів, які приводять систему до наступної нестабільності [65, с. 226-263].

Саме така послідовність руху синергетичних систем вказує на те, що цілісність системи – це здатність зберігати стабільність в еволюційному процесі, що містить у собі результати попереднього її розвитку.

Синергетика – це науковий напрям, що вивчає зв'язки між елементами структури (підсистемами), які утворюються у відкритих системах (біологічних, фізико-хімічних, економічних тощо) завдяки інтенсивному (потоківому) обміну речовинами, інформацією та енергією з навколишнім середовищем за неврівноважених умов [3, с. 38]. Іншими словами, вона аналізує механізми та процеси взаємодії елементів і підсистем складних динамічних систем, які дозволяють їм зберегти цілісність і функціональні властивості. Цей напрям розпочав своє існування лише півстоліття назад, але за цей час встиг продемонструвати свої величезні пізнавальні та евристичні можливості, відкрив нові обрії у прогнозуванні, тим самим здобувши багато прихильників серед науковців.

На сучасному етапі розвитку синергетичної науки дослідники дають такі трактування синергетики: міждисциплінарний напрям наукових досліджень, у межах якого вивчаються процеси переходу від порядку до хаосу і навпаки (процеси самоорганізації та самодезорганізації) у відкритих нелінійних середовищах найрізноманітнішої природи [2, с. 196]; науковий напрям, який

вивчає та описує фазові трансформації та структурно-системні модифікації відкритих систем [72, с. 69]; методологія, яка розглядає рух буття та людську діяльність від хаосу до появи спрямованих тенденцій розвитку [36, с. 159]; теорія самоорганізації і розвитку відкритих нелінійних систем [74, с. 116]; методологія, яка розглядає процеси самовільного підвищення складності в системах, далеких від стану рівноваги [41, с. 2]; спроба раціонально пояснити нерационально влаштований світ [60, с. 10]; теорія середнього рівня, яка за допомогою міждисциплінарних досліджень вивчає ефект виникнення дезорганізації, безпорядку і хаосу самоорганізуючих структур [57, с. 38].

Визначень поняття «синергетика» є чимало, але їх об'єднує те, що цей науковий напрям використовують як у природничій, так і в гуманітарній сферах. Під час вивчення феномена «синергії» можна простежити не лише відмінності, але і загальні тенденції східного і західного мислення, що й надає синергетиці особливого статусу виступити підставою для міждисциплінарного синтезу знань [5, с. 3].

Синергетику сьогодні позиціонують у трьох аспектах: як наука, методологія та картина світу. Але існують численні спроби надати синергетиці іншого статусу як:

- наукового напрямку (О. Князява, С. Курдюмов, Д. Чернавський),
- метанауки (А. Данилов),
- нової наукової парадигми (В. Белавін, Т. Домброван, О. Селіванова, В. Тузов),
- сучасного наукового стилю мислення (Г. Котельніков),
- міждисциплінарного мислення (Г. Хакен) [20, с. 1].

До перших спроб дослідження поняття «синергетики» у зв'язку із проблемами мовознавства, германістики й україністики можна зарахувати роботи Г. Ейгера, Л. Піхтовнікової (Харківська школа, кінець ХХ – початок ХХІ ст.); О. Семенець, С. Єнікєєвої (Запорізька школа, перше десятиліття ХХІ ст.).

1.2.2. Актуальні проблеми лінгвосинергетики

У сучасній лінгвістиці найактивніше розробляються окремі проблеми синергетики тексту (К. Белоусов, О. Глазунова, І. Моїсєєва, Г. Москальчук) і дискурсу (М. Алефіренко, О. Муратова, Л. Піхтовнікова, Є. Пономаренко), менш розроблені проблеми синергетики перекладу (М. Дорофєєва, Л. Кушніна), синергетики мовленнєвих девіацій (В. Пашковський, В. Піотровська, Р. Піотровський), ідіолекту (О. Семенець), словотвору (С. Єнікєєва), історії мовних змін (Т. Домброван). Застосування принципів синергетики у мовознавстві обумовлено самою природою мови як відкритої динамічної системи, що розвивається, різноманіттям її функцій і властивостей.

На думку В. Василькової, синергетика, як науковий напрям, має такі етапи становлення [11, с. 70–71]:

1) до 1970 рр. – етап розроблення теоретичних моделей для опису специфічних ефектів у межах різних, не пов'язаних між собою наукових дисциплін (фізичних властивості лазера, термодинаміка, теорія катастроф, глобальна екологія, біологічна теорія систем тощо);

2) із 1970 по 1975 р., коли було винайдено подібність рівнянь, що використовували для опису складних систем різної природи, і схожість їх поведінки, інтенсивно розвивається процес, пов'язаний із застосуванням ідей самоорганізації в різних сферах наукових досліджень (квантова фізика, астрофізика, демографія, історія, лінгвістика тощо);

3) із 1975 р. розпочинається етап становлення концепції самоорганізації, коли створюють конкретну дослідницьку програму міждисциплінарного типу. Для цього етапу характерна стратегія «глобалізації» концепцій синергетики.

Зміни наукової світоглядної парадигми, істотні інформаційно-пізнавальні інновації кінця ХХ – поч. ХХІ ст., що відбуваються в сучасній науці, характеризують як радикальні зміни бачення природи, як парадигмальний зсув і взагалі – як зміну вектору руху наукової думки у

зв'язку зі становленням синергетичної парадигми [61, с. 115]. Останнім часом із огляду на вивчення синергетичної міждисциплінарної парадигми в науці формується нова галузь когнітивних знань – лінгвосинергетика, коли мовно-мовленнєва система та мовна особистість розглядаються як складні відкриті, нелінійні системи, що функціонують за рахунок взаємодії власних підсистем та зовнішніх чинників етносу, його культури, свідомості соціуму і перебувають у стані динамічної рівноваги, маючи регуляторні механізми. Основним підґрунтям лінгвосинергетичних і психолінгво-синергетичних ідей можна вважати положення щодо мови *ергон* й *енергія* В. фон Гумбольдта, праць О. Потебні, І. Бодуена де Куртене, концепції асиметричності й умови мовного знака Ф. де Соссюра, В. Скалічки, мовного дрейфу Е. Сепіра, теорії діалогічного тексту М. Бахтіна, сучасні напрацювання мовленнєзнавства й дискурсології.

Сучасна лінгвосинергетика ґрунтується на принципах нелінійності, ієрархічності, динамічності мови та її здатності до самоорганізації, обстоює системний підхід до вивчення мовних явищ, зокрема у концепції взаємодії мовних феноменів (Ф. Бацевич, Б. Зернов, І. Пушина), в описі моделі життєвого циклу мовних одиниць (А. Полікарпов, Д. Іванова), структурної організації тексту і дискурсу (О. Бабелюк, Л. Белехова, К. Білоусов, І. Герман, Ю. Кійко, Г. Москальчук, Л. Піхтовнікова), історичного розвитку мови (Т. Домброван, С. Кійко), ідіолектів (О. Семенець).

Українські наукові школи використовують синергетичний метод для дослідження мови, тексту і дискурсу в різних аспектах:

1. Запорізька: лінгвосинергетика як напрямок сучасного мовознавства (С. Єнікеєва); лінгвосинергетичний аспект дослідження принципу невизначеності (М. Залужна); самоорганізація концептивних систем (А. Приходько); синергетика поезики, ідіолекту, синергетика медійного дискурсу (на матеріалі текстів української літератури) (О. Семенець); синергетика словотворення англійської мови, фрактальність (С. Єнікеєва).

2. Київська: лінгвосинергетичний аспект синтаксичної організації роману (на матеріалі французької прозової літератури) (Н. Філоненко); синергетика перекладу: німецький напрямок (М. Дорофєєва); синергетика просодичної системи (на матеріалі малих форм) (Л. Тараненко); синергетика фонетики (А. Калита).

3. Одеська: діахронічна лінгвосинергетика, синергетика розвитку мови, фрактальність (Т. Домброван); лінгвосинергетика в дослідженні соціальних комунікацій (Т. Домброван); синергійність релігійного дискурсу (Н. Кравченко).

4. Чернівецька: синергетика німецького іменника (В. Дребет); синергетика омонімії (С. Кійко); синергійність / фрактальність публіцистичних текстів (зіставний аспект німецьких й українських текстів) (Ю. Кійко).

5. Харківська: дискурс англомовної байки в синергетичному аспекті (О. Гончарук Л. Піхтовнікова); лінгвосинергетичні характеристики німецької і англомовної новели (Л. Піхтовнікова, А. Сухова, В. Чередниченко; метаметафора в синергетичному аспекті (С. Корінь Л. Піхтовнікова); рекламний дискурс у синергетичному аспекті (Л. Піхтовнікова, В. Самаріна); розробка основ синергетики для застосування в лінгвістиці і в цілому філології; синергетика стилю німецької, української та російської байки (діахронічний аспект); синергетика англомовного афоризму (О. Анастасєва Л. Піхтовнікова,); синергетика детективного жанру (Л. Піхтовнікова, Л. Цапенко); синергетика і прагмастилістика дискурсу; самоорганізація окремих типів дискурсу; самоорганізація мовленнєвих творів у когнітивному аспекті (Л. Піхтовнікова); синергетика і прагмастилістика німецької притчі (Л. Піхтовнікова, І. Яремчук) (Кам'янець-Подільський); синергетика контекстуальної синонімії у німецькомовних публіцистичних текстах (Л. Піхтовнікова, А. Суддя); синергетика мови (Г. Ейгер, Л. Піхтовнікова); синергетика передвиборчого англомовного дискурсу (Є. Богатирьова

Л. Піхтовнікова) (Маріуполь); синергетичний аспект англомовного агротехнічного дискурсу (Н. Пільгуй, Л. Піхтовнікова).

Волинська наукова школа обґрунтовує лінгвосинергетику як методологічну основу дослідження тексту (Н. Бондарчук). Синергетику англомовного прислів'я (О. Овсянко) досліджують представники Сумського наукового осередку.

Проаналізувавши наукові праці з синергетики та лінгвосинергетики, можна сказати, що в Україні наявні потужні синергетичні школи філології, передусім лінгвістики. Більшість цих праць із наведених напрямів об'єднані в першій українській колективній монографії з філологічної синергетики [21, с. 4]. У монографії наявні не лише мовознавчий, а й літературознавчий підходи (В. Силантьєва, О. Фоменко) щодо використання і трактування синергетичних понять.

У нашому дослідженні ми виявили, що синергетика позиціонує себе як міждисциплінарна (передбачає перенесення когнітивних схем із однієї дисципліни до іншої створенням спільних досліджень у цій сфері) єдина теорія самоорганізації і складності. Інтегрування ідей, методології та понятійного апарату синергетики в царину лінгвістичних студій виявляється плідним і перспективним, оскільки значно розширює дослідницький простір і збагачує науку про мову новими методами і прийомами аналізу. Лінгвосинергетика займається з'ясуванням загальних закономірностей мовної еволюції. Головними напрямками пошуків є механізми мовної саморегуляції й самоорганізації.

Синергетика дозволяє переосмислити проблеми розвитку мовної системи в межах певного просторово-часового діапазону. Вона виявляє нові грані існування системно-структурної організації мови як в синхронії, так і в діахронії, що становить інтерес для подальшого розвитку в рамках лінгвосинергетичної наукової парадигми.

Таким чином, синергетика як наукова течія відкрила нові можливості в дослідженні суспільних явищ. Широке застосування синергетичної

методології виявлено у сфері гуманітарних наук. Використання синергетичних ідей під час дослідження мови сприяло формуванню синергетичної лінгвістики або лінгвосинергетики, яка визначається як прикладна галузь синергетичного опису лінгвальних явищ та процесів. Незважаючи на свою молодість лінгвосинергетика здобула багато прихильників і послідовників. Адже нова синергетична методологія відкриває широкі можливості розглядати складні відкриті, нелінійні системи, що функціонують за рахунок взаємодії власних підсистем та зовнішніх чинників етносу, його культури, свідомості соціуму, що перебувають у стані динамічної рівноваги, маючи регуляторні механізми.

1.3. Українські актові книги як джерело мовознавчих досліджень

Актові книги виступали особливою формою фіксації й акумулювання різноманітних актових документів, що продукувалися, приймалися чи зберігалися канцеляріями у XVI–XVII ст. Основна цінність актових книг зводиться до того, що в них сконцентрована велика кількість копій документів у той час, як самі оригінали втрачено чи розпорошено в різних місцях. Такі джерела містять також і численні зізнання та привітні акти місцевих мешканців.

Актові книги в різний час називалися по-різному, залежно від установи, у якій вони продукувалися, від мови, якою велися, та правового поля, в якому діяли. Інші варіанти назв актових книг: урядові, судові, замкові, гродські (*acta castrensia*), земські (*acta terrestrial*), підкоморські, лави (*acta iudicii civilis: scabinalis*), вйтівські (*acta officii advocatialis*). Узагальнена сучасна назва – книги судово-адміністративних установ. Укладали актові книги і в окремих національних громадах: акти вірменського суду (*acta iudicii armenorum*). У Коронному земському і магдебурзькому праві вживалася латинська мова, а в латино-руському (земському) та магдебурзькому праві Великого князівства Литовського – руська (старобілоруська / староукраїнська) мова [52, с. 1].

Актові книги – це «пам'ятки вітчизняної історії, такі важливі, що без їх допомоги вона неспроможна буде ніколи вирішити багатьох важливіших питань минулого життя», – писав О. Левицький [53, с. 37]. Вони можуть служити найбагатшим матеріалом для вітчизняної історії. Кожна важлива подія відбивалася в цих книгах із конкретизацією, яку не можна було віднайти в жодному літописі. Приватне і громадське життя, зміни в державному устрої, урядові розпорядження й приватні справи шляхти, напади татар, поступове утворення козацтва, ремесло, промисли, побут міст і сіл і, нарешті, релігійна боротьба відображені в актових книгах найгрунтовніше. Іноді у книги записували свідчення про природні явища, що вражали сучасників своєю незвичайністю.

Генеza актових книг безпосередньо пов'язана з появою судово-адміністративних установ, інститутів права та правової системи в цілому. Появилися урядові книги завдяки поширенню «писаного права» західного зразка та формуванням становотериторіального (боярсько-шляхетського) суспільства. В актових книгах відбита система самоврядування стародавніх судово-адміністративних установ, що діяли на руських землях.

У Чехії актові книги почали побутувати в першій половині XIII ст. (чесько-моравський регіон виникнення книжкового діловодства); у Польщі – із кінця XIV ст. (краківські – із 1386 р.), а регулярно вони починають вестися з першої половини XV ст. На руських землях Корони Польської (Галичина, Західне Поділля) поява актових документів пов'язана із запровадженням коронного права у 1434 р. (Руське воєводство) і в 1462 р. (Белзьке воєводства), яке потягло за собою уведення в дію гродських та земських судів, що існували в кожному повіті. На руських землях Великого князівства Литовського (зокрема, Київщині, Східному Поділлі, Волині) актові книги поширюються протягом другої третини XVI ст. як продукт діловодства замкових урядів великокнязівських намісників (старост, воєвод і державців) [46, с. 14–15].

Запровадження Першого Литовського Статуту 1529 р. значно сприяло процесу поширення книжкової документації в діловодстві замкових урядів. У

правовому відношенні судово-адміністративні установи Великого князівства Литовського в XV–XVI ст. розділялися на установи земського (великокнязівського) права, патримоніального права (князів, панів і бояр-шляхти) та магдебурзького (міського) права. Книги є продуктом канцелярського діловодства відповідних судово-адміністративних установ, що обслуговували публічно-правову сферу повсякденного життя. У період пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу актові книги утворили сферу публічності. У них фіксувалися правові дії сторін, які оформлювалися як акт (не)рухомості, заяви, свідчення, претензії, судові спори, вирок [52, с. 2].

Українські землі Європа у XVI ст. ототожнювала із землями «Русі» і відносила до Європейської Сарматії, відтак мова називалася «руською», яка в основі своїй мала староукраїнську літературну мову княжої доби, але з виразним впливом живих народнорозмовних елементів, білоруських – у Західній Русі, українських – у Південній Русі.

З огляду на фрагментарну джерельну базу з історії Правобережної України XVI ст., землі якої входили до складу Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського (особливо до Люблінської унії 1569 р.), книги великокнязівських урядників (маршалків, старост, воєвод, намісників, державців) приблизно з 1560 років є наймасовішим різновидом офіційних джерел світської влади. Для українських земель за своєю значущістю судово-адміністративні книги регіональних урядників стоять в одному ряду з документацією канцелярії Великого князівства Литовського – як книгами копій Литовської Метрики, так і чисельними окремими документами (вихідна документація канцелярії), що відклалися в залишках родових архівів князів, шляхти (в оригіналах, у копіях судової документації, у регестах) [46, с. 9].

У XVI–XVII ст. церковно-релігійні твори писали переважно книжною мовою, яку називали словенською, слов'яноруською, а пізніше слов'яноукраїнською. Але й на культових пам'ятках позначилася дія живої народної мови; вони перекладалися або «просто», або книжною українською

мовою [22, с. 1]. Доба другої половини XVI–XVII ст. позначена розбудовою літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі не тільки книжно-писемної традиції, а й почасти живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. Актові книги, що походять із різних українських земель, незважаючи на вироблені протягом тривалого часу штампи та сталі мовно-юридичні форми, якими передусім характеризуються початкові й кінцеві частини записів, засвідчують як писемно-літературний узус, так і живе мовлення українського народу.

Чимало документів з українських актових книг, що служать матеріалом для історичних досліджень, надруковано в різних виданнях, зокрема в серії «Архив Юго-Западной России». Насамперед із цією метою видано повністю деякі актові книги XVII ст. з Лівобережної України – бориспільські, полтавські, пирятинські, стародубські. Матеріали з цих видань використовували й використовують і дослідники історії української мови.

Перше лінгвістичне видання актових документів – актову книгу 1582–1588 рр. Житомирського гродського – здійснив Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Інтереси лінгвістичного вивчення текстів забезпечує також збірка актових документів XVI–XVII ст. із лемківського села Одрехови, видана Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та Центральним Державним історичним архівом (ЦДІА) УРСР [47, с. 5].

Починаючи з другої половини XX – початку XXI ст. зростає неабиякий інтерес до вивчення ділового стилю староукраїнської мови. Здійснено публікації грамот XIV, XV ст., актові книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст., актів села Одрехови та ін. Проаналізовано лексику та фразеологію ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького, стиль ділових документів XIV ст. Наведені публікації дали відповідне тло для подальших студій над діловою староукраїнською мовою [57, с. 103–104].

Із 1961 року і до сьогодні було опубліковано понад 40 томів академічного видання «Пам'ятки української мови». Насамперед – це пам'ятки ділової писемності:

- «Українські грамоти XV ст.» (В. Русанівський, 1965);
- «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (М. Бойчук, 1965), «Грамоти XIV ст.» (М. Пещак, 1974);
- «Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України» (В. Передрієнко, 1976);
- «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: зб. актових документів» (В. Німчук, В. Русанівський, К. Симонова, В. Франчук, Т. Черторизька, 1981);
- «Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: зб. актових документів» (О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило, 1986);
- «Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)» (Г. Боряк, Т. Гирич, Л. Гісцова, В. Кравченко та ін., 1991);
- «Волинські грамоти XVI ст.» (В. Задорожний, А. Матвієнко, 1995);
- «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року» (А. Матвієнко, В. Мойсієнко, 2002);
- «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.» (В. Мойсієнко, 2004);
- «Луцька замкова книга 1560–1561 рр.» (В. Мойсієнко, В. Поліщук, 2013);
- «Акти Вишнівської міської книги XVII ст.» (І. Царалунга, 2015);
- «Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр. Збірник актових книг документів. Кн. 1» (І. Чепіга, У. Штанденко, 2017);
- «Акти (протоколи) Полтавського суду (1683–1740). Кн. 2» (Л. Москаленко, 2018);
- «Кременецька земська книга 1578 року» (Л. Ящук, 2018).

Історико-текстологічний підхід до вивчення пам'яток мови, зокрема з рукописних фондів, визрів із появою робіт В. Горобця. Пізніше з'являються роботи, які присвячені розкриттю жанрово-стилістичних особливостей директивних документів XIV – середини XVII ст. (Л. Ажнюк), українських

гетьманських універсалів (О. Геращенко) та заповітної документації кінця XVII–XVIII ст. (Н. Білан) [62, с. 104].

XVI ст. вносить вагомі зміни в мовну ситуацію на українсько-білоруських землях загалом і на Поліссі зокрема. Вже у XVI ст. на ці землі приходить хвиля Реформації, що розпочалася перед тим у Західній Європі. Однією з основних ознак доби Ренесансу та Реформації стає поява численних творів, написаних живою розмовною мовою. Люблінська унія 1569 року фактично вводила Україну (через нове адміністративно-політичне утворення – Річ Посполиту) до Європи. Тогочасна «руська» літературна мова вбирає в себе дедалі більше живих народних елементів на всіх мовних рівнях. Крім того у писемних пам'ятках також відбиваються й риси окремих територіальних діалектів [50, с. 37].

Із XVI ст. на теренах сучасних України та Білорусі функціонували (із різним стилістичним навантаженням) щонайменше п'ять мов: церковнослов'янська, «руська» («проста»), польська, латина, грецька. Також варто до списку додати й народні живі українську й білоруську мови в їхніх територіальних виявах, що досить рідко потрапляли в писемну мову.

Між староукраїнською та церковнослов'янською мовами все більше виникало відмінностей, церковнослов'янська мова ставала дедалі менш зрозумілою для людей, спеціально не підготовлених [71, с. 13]. Із середини XVII ст. польська практично витісняє «просту» мову з міських канцелярій Правобережної України [76, с. 64–72] і фактично цілої Білорусі [79, с. 34], все частіше нею послуговуються українські і білоруські письменники, але найвагомішим фактором поширення та впливу цієї мови на суспільство було те, що її вивчали на той час в українських і білоруських школах.

Розвиток народнорозмовної мови в українських рукописах XVI–XVII ст. спостерігається переважно в грамотах, протоколах, земських і гродських книгах і записах юридичного характеру. В. Русанівський стверджував, що в XVI–XVII ст. у Польщі і в Україні офіційно-діловий стиль був одним із найбільш поширених мовних стилів. Він зростав і проникав у товщу всіх

класів і також соціальних груп разом із розширенням сфери матеріального виробництва та, спираючись на успадковані від попередніх епох і запозичені з інших мов трафаретні вирази і манеру викладу, активно вбирав народнорозмовні слова, форми й цим підносив їх на рівень літературної [55, с. 88].

Актові книги є найціннішими джерелами для вивчення офіційно-ділової писемної мови. Адже в українських рукописах XVI–XVII ст. міститься багато ознак живого народного мовлення.

Джерельною базою дослідження фонетичної й морфологічної варіативності стали опубліковані пам'ятки офіційно-ділового стилю української мови XVI–XVII ст. – акти Житомирського гродського уряду за 1590 та 1635 роки та Вижвівської міської книги XVII ст.

«Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.» є продовженням серії академічного видання «Пам'ятки української мови», започаткованого ще в 1961 р. Вони впродовж тривалого часу були важливими документами для діловодства, судових позовів, для організації процесу купівлі-продажу тощо. У пам'ятках постає картина тодішнього життя українського шляхтича: його помістя з будовами та рухомим майном, угіддя, лани, характеристика господарства, опис хатнього вмісту та побуту, одягу, стосунки між шляхтою, товарно-грошові відносини в суспільстві тощо [70, с. 115]. В. Німчук у передмові до «Ділової мови Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» вказував: «Актові книги XVI–XVIII ст., що походять із різних українських земель, ... засвідчують як писемно-літературний узус, так і живе мовлення українського народу» [50, с. 5]. Коли писар зустрічається зі словами живого мовлення (*погораное 4, пале^н сини 18 зв., кожъды возъ 298* [43, с. 15]), які йому при навчанні грамоти не траплялися, він ставав на шлях фонетичних писань. Публіковані пам'ятки відбивають загалом північноукраїнські діалектні звукові особливості, але вкраплення діалектних явищ польських та білоруських говорів також були наявними.

Серед пам'яток офіційно-ділового стилю української мови XVI–XVII ст. особливе місце належить «Актам Вижвівської міської книги XVII ст.». Як непересічне явище епохи пізнього середньовіччя книга містить цінну інформацію щодо суспільно-побутових, правових відносин українців того часу, соціально-економічного становища краю. Вижвівська актова книга була створена у м. Вижва (сучасне с. Нова Вижва Старовижвівського р-ну Волинської області). 28 серпня 1508 року польський король Сигізмунд I видав князям Янушу і Василеві Сангушкам грамоту з дозволом «заснувати містечко Вижву на Смідинській землі, у Володимирському окрузі при річці Вижві», ще при королі Казимирі цією землею володіли їхні батько Михайло Сангуш та дядько Іван. Через Вижву пролягам торговий шлях «Вітовтова дорога» із Володимира на Берестя, транспортний коридор через Полісся [67, с. 5].

Отже, явище мовної варіативності, починаючи із другої половини XX ст., стає об'єктом активних мовознавчих досліджень. У сучасному лінгвістичному дискурсі дослідники з'ясовують причини виникнення варіантів, встановлюють критерії варіативності як мовного явища, здійснюють структурну класифікацію і систематизацію варіативних мовних одиниць, описують функціональні можливості лексичних, морфологічних і синтаксичних та інших варіантів у проекції на мовну практику, аналізують взаємозв'язки між варіативністю та літературною нормою. Функціонування мовних варіантів на різних мовних рівнях доцільно аналізувати із синергетичного погляду.

Лінгвосинергетика – прикладна галузь синергетичного опису мовних явищ, напрям лінгвістичних досліджень, який розглядає мовну систему як складну відкриту нерівноважну, із нелінійними шляхами еволюції, що функціонує завдяки взаємодії власних підсистем й інших зовнішніх підсистем (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги, маючи регулярні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження мовної системи. Синергетика пояснює закономірність існування мовних явищ, які раніше розглядалися як

«асистемні». Із огляду на це, актуальними є діахронічні мовні студії, присвячені вивченню мови на певних часових зрізах.

У межах XVI–XVII ст. відбувається розбудова літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі не тільки книжно-писемної традиції, а й почасти живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. Актіві книги, що походять із різних українських земель, незважаючи на вироблені протягом тривалого часу штампи та сталі мовно-юридичні форми, якими передусім характеризуються початкові й кінцеві частини записів, засвідчують як писемно-літературний узус, так і живе мовлення українського народу.

Дослідження мовної варіативності українських пам'яток ділового стилю має незаперечні перспективи, адже дає можливість системно вивчити варіювання мовних засобів фонетичного та морфологічного рівнів ділової писемної мови, з'ясувати причини мовних хитань, визначити роль діалектів, місце іншомовних впливів у виникненні фонетичної та морфологічної варіативності писемних пам'яток.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ
ЯВИЩЕ МОВНОГО ПАРАЛЕЛІЗМУ У ФОНЕТИЧНІЙ СИСТЕМІ
УКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ КНИГ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVI–XVII СТ.

В історичній граматиці фонетичний рівень вважається передусім як визначальним у плані встановлення національної належності писемної пам'ятки.

Фонетичні риси мови писарів актових книг відображені не послідовно, адже містять вплив народнорозмовної стихії та сусідніх мов. Варіативність мови пам'яток найпослідовніше виявлена у підсистемах вокалізму та консонантизму, що репрезентують чимало характерних фонетичних рис української мови XVI–XVII ст. Звукова система мови найчастіше піддавалася розхитуванню, тож в актових книгах знаходимо приклади фонетичної варіативності, що була зумовлена різним відбиттям голосних і приголосних звуків, звукосполучень.

У XVI ст. відбулися вагомі зміни в мовній ситуації на українських землях. Адже ще на початку XVI ст. розпочалася хвиля Реформації, яка перейшла до нас із Західної Європи. Основною ознакою доби Ренесансу і Реформації постає поява творів, що написані живою розмовною мовою, яка згодом являтиметься одним із основних атрибутів нової національної ідентичності. Відтак «руська» літературна мова вбирає в себе все більше живих народних елементів на всіх мовних рівнях, тож у пам'ятках певною мірою відбиваються риси окремих територіальних діалектів [49, с. 37].

Розквіт «руської» мови припадає саме на другу половину XVI – першу половину XVII ст. Вона побутує в діловому стилі (міські канцелярії Волинської, Київської, Чернігівської земель) і майже повністю витісняє церковнослов'янську з художньої літератури, так і з текстів релігійного спрямування (на Волині здійснені перші переклади Євангелія українською мовою, яка віддаляється від загальних традицій давньоруської писемності й

звертається до національних джерел, а саме до народнорозмовного субстрату) [63, с. 242].

Із середини XVII ст. польська мова все більше поширюється і витісняє «руську» мову, тому що вагомим фактором чого було вивчення польської мови у тогочасних школах. Звісно, «руська» мова була найпоширенішою й найдоступнішою серед усіх верств населення України, проте полонізація українських земель того часу не сприяла її розвитку.

В історії української мови XVI–XVII ст. позначені активним розвитком саме офіційно-ділового стилю. У період пізнього середньовіччя на території України з'являється велика кількість актових пам'яток: у Борисполі, Володимирі, Житомирі, Києві, Крем'янці, Луцьку, Овручі, Стародубі та інших містах. Але графіко-правописна система цих українських писемних пам'яток не була впорядкована. Писарі вправлялися у писемності, як уміли, тому на одній сторінці, у тій самій справі сьогодні можна знаходити різнописання, викликані позначенням церковнослов'янської і польської мов, народнорозмовної і ділової писемності, впроваджуваної у той час. За словами К. Симонової, найбільш виразно живомовні риси української літературної мови почали виявлятися в офіційно-діловому стилі мови, оскільки тексти юридичних документів були розраховані на більш широкі кола населення, тому і мали бути зрозумілими для всіх, кому вони призначалися [58, с. 57]. Такі мовні особливості фонетичної та морфологічної варіативності пам'яток ми розглянемо в Актах Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. і у Вижвівській актовій книзі XVII ст.

2.1. Відображення варіативності в системі вокалізму

Проаналізовані пам'ятки офіційно-ділового стилю української мови XVI–XVII ст. характеризуються виразними північноукраїнськими фонетичними особливостями.

Значну увагу привертає праслов'янський голосний *ě, відомий як «ять» із старослов'янської абетки, що представлений різними континуантами в народнорозмовній мові.

У пам'ятках XVI–XVII ст. виявлено варіативність вживання давнього *ě. Маємо такі графічні відбиття колишнього *ě: *ε*, *ѣ*, *и* (*i*), які містяться у коренях слів, так і в закінченнях, що дозволяє висновувати про різні його звукові вияви в народному мовленні (Додаток Б. Карта 1–2).

У досліджуваних актових книгах Правобережної України домінує написання *ε* в наголошеній позиції: *вєда*¹ 1, *в голове* 5, *доєду* 1, *засєяноε* 4, *мне* 3 зв., *на место* 3 зв., *повету* 3, *сделал* 4, *сєна* 2, *чоловека* 4 (АЖГУ, 1590 р.); *вєры* 242, *вє дворе* 242, *в мєсте* 237 зв., *мє^сце* 245, *оповедиль* 239, *поєдутъ* 242, *смель* 241, *собє* 238 зв., *на теле* 253, *хотель* 240 зв. (АЖГУ, 1635 р.); *вєчьными* 144 зв., *вєчноε* 190, *детємъ* 35 зв., *завєдєными* 36, *засєвки* 164, *рєчки* 142 зв., *цєлыи* 142, *цєнит* 142 зв. (АВМК).

У пам'ятках також переважає варіантне написання слів із *ѣ* та *ε*: *вѣчьными* 145 – *вєчьными* 144 зв., *двѣ* 174 – *двє* 194 зв., *жонє* 35 зв. – *жонѣ* 144 зв., *засѣвку* 180 – *засєвки* 164, *цѣлыи* 157 зв. – *цєлыи* 142 [67, с. 21]. Така діалектна риса написання з *ѣ* притаманна для південно-західного мовлення. У житомирських актах графема *ѣ* досить рідко вживалася: *всѣмъ* 11 зв. – *всє^м* 19, *дѣдичомъ* 1, *мнѣ* 2 зв. – *мне* 2, *мѣду* 3 зв. – *мєду* 7, *нутрѣные* 3 зв. – *нутрєные* 3 зв. (АЖГУ, 1590 р.). Але в перших справах актової книги 1635 року літера *ѣ* взагалі відсутня. Цим можна сказати, що простежується незначний вплив південноукраїнської риси. Лише інші писарі в подальших справах інколи використовували її: *дѣтєхъ* 315, *мѣды* 314 зв. – *мєды* 3 зв., *собѣ* 278 – *собє* 4

мѣкимъ 36 – *мєским* 141 – *м'яским* 202 зв., *сєножат* 156 – *синожат* 178 зв. – *сіаножат* 177 (АВМК).

Варіативність у фонетичній системі пам'яток спричинена також звуковими рефlekсами колишніх **ę* та **'a*. У ненаголошеній позиції більшість прикладів мовних хитань відображають графему *ε*, яка належить до характерних особливостей північноукраїнського діалектного простору [73, с. 690]: *вєрєчи*^м 303, *взєли* 250, *видєчи* 241 зв., *дєвє^мсото^о* 1, *дєсє^м* 2, *вєза^вши* 10 зв., *знєли* 253, *кнєжати* 238, *обовєза^л* 240, *об^бтє^{жс}ливє* 2 зв., *почєли* 297, *рєдъно* 295, *свєтои* 10 зв., *свєтомихалскиє* 1 зв., *стоєчи* 2, *тєга^лся* 14, *тисєча* 5 зв., *уходєчи* 241 зв., *хотєчи* 4, *чєлє^о* 252 зв. (АЖГУ); *иміа* 163 – *имє* 149, *конъчисіа* 146 – *кончисє* 147 зв., *мєщанинъ* 36 – *мєщєнинъ* 145 зв., *октєабра* 172 – *октєбра* 172 зв., *пінатнадцат* 185 зв. – *пєтнадцат* 146, *постановивъшися* 36 – *постановившисє* 149, *тисіача* 180 зв. – *тисєча* 177, *хотячи* 36 – *хотєчи* 156 зв., *Щасновичєм* 145 – *Щєснєвичєм* 145 зв. (АВМК).

Трапляються поодинокі випадки, де під наголосом традиційний *'a* (графічні *ia*, *ia*) теж варіюється з *ε*: *пляц* 36 – *плєць* 157 зв., *пліацу* 164 – *плєцу* 164, *полпльаца* 145 – *полплєца* 143, *присіажныхъ* 144 – *присєжныхъ* 155, *чась* 146 зв. – *чєсть* 184 зв. (АВМК). Таке плутання було властиве усному народному мовленню поліщуків, у нашому випадку – мешканців м. Вижва. Г. Півторак стверджував, що в говорах колишніх волинян і дреговичів унаслідок міграційного приросту населення саме з півдня голосний *a* після м'яких передньоязикових приголосних міг змінюватися на *e* й у наголошених складах: *з'єт*, *т'єжко*, *ж'єба* [51, с. 122].

У житомирських актах рідко трапляється *ε* в ненаголошеній позиції відповідно до давнього *'a*: *дє^ржєли* 2 зв., *дє^ржєчи* 2 зв., *поє^с* 2, та в запозичених словах на місці *a*: *гєнвара* 237 зв., *сєнтєбра* 239, *урєдъ* 302 (АЖГУ).

Варто звернути увагу й на мовні хитання, спричинені звуковими рефlekсами колишніх **ę* та **'a* в актах Вижвівської міської книги XVII ст (Додаток Б. Карта 3). У ненаголошеній позиції більшість прикладів засвідчують графему *ε*, що властиво північноукраїнському діалектному

простору [53, с. 548]: *иміа* 163 – *имε* 149, *мещанинь* 36 – *мещенинь* 145 зв., *п'ятнадцат* 185 зв. – *п'ятнадцат* 146, *тисіача* 180 зв. – *тисєча* 177 [67, с. 20].

Узагальнюючи, можна акцентувати на чотириграфемному відбитті давнього **ě* у мові актових книг: □ *ε*, *я*, *и*, що підтверджує думку про нестабільність тогочасної правописної системи [43, с. 10]. А переважна більшість фонетичних варіантів із північноукраїнськими рефlekсами *ε* < **ě* та *ε* < **e*/*'а свідчить про формування тогочасної літературно-писемної мови на поліській народнорозмовній основі [43, с. 11].

На місці етимологічних **o* та **e*, незалежно від відкритого або закритого складу, послідовно написано відповідні *o*, *e*: *конець* 141 зв., *роль* 181 зв., *шест* 151 та інші, проте раз ужита форма *шистак* 276 (АВМУ), у якій довгий *e* в ново закритому складі перейшов в *и* (*i*).

Ще одна досить характерна риса фонетичної системи української літературної мови – лабіалізація голосного *e*, як етимологічного, так і секундарного з *ь*, у позиції після шиплячих і *ц*. Відповідно до проведеного фронтального аналізу актів XVI–XVII ст., можна стверджувати, що лабіалізація *e* > *o* проходила досить консеквентно. Паралельне написання голосних *e* та *o* після шиплячих, *ц* викликало значну кількість варіативних написань (Додаток Б. Карта 4): *зшовь* 302, *ничого* 241, *пошовь* 293 зв., *чотири* 292 – *четыри* 270 зв. – *четверо* 5, *шосты^мь* 1 – *шести* 19 тощо (АЖГУ); *врожоная* 3, *вижєвским* 36 – *вижовским* 145, *Даниловичем* 144 зв. – *Даниловичом* 152, *ничєг* 145 – *ничог* 145, *до плєцов* 166 – *з пляцєм* 277, *нашому* 182 зв. – *нашеи* 181 – *нашои* 190 зв., *женѣ* 277 зв. – *жонѣ* – *жона* 161 зв. – *жонє* 35 зв., *шєстого* 172 – *шостого* 177, а також *полплєцом* 185, *с полпляцом* 250 зв., *Порыдубцови* 277 та ін. (АВМК).

Також в актових книгах офіційно-ділового стилю XVI–XVII ст. репрезентовані випадки лабіалізації *e* > *o* перед *j*, зумовлені впливом аналогії: *божєє* 9, *нашем* 1 – *нашои* 1 зв., *нашо^оши* 4 зв. – *наше^оши* 5 зв. (АЖГУ); *Божой* 163, *нашеи* 181 – *нашои* 190 зв. (АВМК).

Перехід *e* в *o* після шиплячих та *й*, притаманний насамперед українській і білоруській мовам, що сьогодні є нормою для обох писемно-літературних норм, наприклад, *чотири, щока, шовк, жовтий* [45, с. 151].

Як зазначав Ю. Шевельов в «Історичній фонології української мови», що *o* після шиплячих та *j* уживається найконсервативніше в північноукраїнських говірках [73, с. 196]. Проте в окремих словах відсутній перехід *e>o* після шиплячих та *j*: *шостаіа* 186 – *шєста* 159 зв., *шостую* 146 зв. – *шєстју* 186 зв., *Есиповичь* 143 (АВМК). Варто припускати, що вони були принесені з території Галичини, бо саме там набули особливого розвитку [4] (Додаток Б. Карта 3).

У мовленні вижвівчан містяться поодинокі фонетичні варіанти, що відображають паралелізм, зумовлений переходом *e* в *a*. Цікавим є приклад із вторинним *a* з *e* після початкового *j*: *єсипа* 146 – *Іасипа* 184 зв., пор. *Јєвдокимъ – Явдокимъ, Јєвдокиа – Явдоха* [24, с. 97].

Часто голосний *e* виступає на місці етимологічного *o*: *будунокъ* 164 – *будунєкъ* 191, *ознал* 144 зв. – *зєзналь* 141 зв., *ознанъє* 276 – *зєзнанє* 140, *зупольным* 35 зв. – *зупєвным* 157 зв., *Мєлницъкои* 173 зв. – *Мєлницъкеи* 193, *в тои* 177 – *на тєи* 164, – де засвідчується вплив польської мови. Спорадично вживаються *e* та *o* у дієприкметнику: *помєненого* 141 – *помєнонего* 146 – *помєноного* 151, *помєненым* 153 зв. – *помєноным* 155 зв., у якому, мабуть, не просто було писареві передати ступінь палатальності приголосного *n* (АВМК).

Знаходимо випадки варіативності, яка виявляється в зниженні артикуляції *e* й просунення її до *a*, що зумовлювалося дією плавних приголосних *p* і *l*, які стояли після *e* [24, с. 96]. Такий процес міг відбуватися під дією регресивної асиміляції, до прикладу, у варіантах: *на жада^нє* 242 – *за жєданємъ* 16 зв. (АЖГУ); *Гарасимович* 140 зв. – *Гєрасимовичь* 169 (АВМК). Міститься й польське мовне відбиття, яке позначилося в назві місцевості: *на Залєднєчу* 153 зв. – *на Заліадънєчу* 181 зв.

Часто простежуємо наслідки змішування фонем *ы* та *і*, зумовлені появою нового голосного *и* з колишніх **у* та **і*: *вы²на¹* 4 – *вигнали* 293 зв., *жытомиръскимъ* 264 – *житоме^рскимъ* 1 – *житоми^рско^м* 1, *збыто²⁰* 7 зв. – *збито²⁰* 7 зв., *“мена* 23 – *з ыме^н* 241 зв., *юри³дыцые^н* 243 зв. – *юри^сдицые^н* 251 зв. (АЖГУ); *вечистыи* 165 – *вичыстыхъ* 168, *которыи* 140 зв. – *ктории-то* 184, *крєвныхъ* 141 зв. – *крєвнихъ* 147 зв., *Мартыном* 145 зв. – *Мартинъ* 193 зв., *приніал* 149 – *прынесли* 213, *маючы* 168 – *маючи* 154, *в сеножати* 160 зв. – *з сыножатми* 152 зв. – *синожатми* 186 зв., *теды* 154 зв. – *теди* 184 зв., *тых* 181 – *тих* 153 зв., *тысеч* 186 зв. – *тисеч* 169 зв. (АВМК). Згідно із висновками А. Кримського, поплутання голосних *ы* та *и* (*i*) – це одна з дуже рельєфних особливостей української мови, яка виразно відбивалася ще у київських рукописах Ізборників князя Святослава 1073 і 1076 рр. [35, с. 120]. За словами Ю. Шевельова, такі варіанти словоформ поширювалися насамперед із Буковини, Галичини і південно-західної частини Волині [73, с. 483]. Злиття голосних *ы* та *і* стало однією з типових рис української фонетичної системи загалом, що досить послідовно відображають аналізовані пам’ятки.

У мові пам’яток відбувається сплутування *ε* та *и*, наприклад, зрідка під наголосом: *дне^н* 19 – *дни^н* 272, *жо^нне^рскую* 18 – *жовъни^рски^х* 292, *мерку* 5 – *ми^рку* 296 зв., *обєю^х* 21 зв. – *обию^х* 20 зв. (АЖГУ); у *Вижвє* 141 – у *Вєжви* 142, *трєтену* 167 зв. – *трєтину* 179 зв. (АВМК), і в ненаголошеній позиції: *дверехъ* 7 зв. – *двери* 7 зв., *житоме^рскимъ* 1 – *житоми^рско^м* 1, *при за^ступеню* 253 зв. – *ω за^ступине* 301, *ко^нстєтуцыяхъ* 276 – *кости^нтуцые* 258 зв. (АЖГУ); *вечистыи* 165 – *вичыстыхъ* 168, *Гонъчека* 143 – *Гоїчика* 144 зв., *на Заліадънєчу* 181 зв. – *на Заліадъничу* 186 зв., *кончєє* 141 – *кончисє* 147 зв., *Корєчком* 140 – *Коричком* 193 зв., *нєнєиших* 144 – *нинєиших* 141, *почєнасіа* 150 – *починасє* 142 зв., *Ратєнъским* 177 зв. – *Ратинъским* 181 зв., *учєнили* 176 – *учинили* 191 зв. (АВМК). Саме на Західному Поліссі, за матеріалами діалектологічних досліджень, як і в деяких південно-західних говорах, утворився, незалежно від наголосу, артикуляційно невизначний звук *и^ε*: *чи^εстий*, *ши^εйа*, *три^ε*, *ви^εдно*, *ви^εшневий* [43, с. 187].

Мовна варіативність викликана переходом початого *je* в *o*, в актах фіксується досить рідко, адже це явище належить ще до більш раннього періоду розвитку української мови: *ѣмяко*^м15 – *омяко*^б4 зв. – *ямякъ* 5 зв. (АЖГУ); *з одьное* 146 – *едьной* 191 зв. (АВМУ).

Наявний приклад зближення голосних *y* та етимологічного *o*: *Кокоцовщины* 157 зв. – *Кокоцущины* 174, *Трохим Бугданович* 190 (АВМК), *воного* 1 – *взъного* 290 зв., *закових* 1 – *закувую* 3 зв., *ку записоваю* 3 – *ку записуваю* 4 зв., *которую* 3 зв., *колконадцат* 2 – *кулкунасть* 242, *конь* 6 – *кѣнь* 290, *копъ* 1 зв. – *кѣнь* 313, *коронного* 3 зв. – *корунного* 17 зв., *лево*^н 18 зв. – *левую* 15 (АЖГУ), властивого багатьом південно-західним говорам української мови [24, с. 97].

Засвідчено паралелізм голосних *o* та *a*: *Тимасша* 160 зв. – *Тимоша* 159 зв., *оборачати* 145 – *оборочати* 141. Привертає увагу приклад наближення *a* до *o*, т. зв. «гіперичне окання»: *Палажка* 186 – *Полажка* 185 зв. Цікавою з цього приводу є думка дослідників, що до появи «акання» територія сучасних південно-західних білоруських говорів (близьких до Вижвівщини) була суто «окаючою» [43, с. 34], відтак Вижвівська міська книга містить ознаки архаїчних говорів. У житомирських актах зустрічається варіант сплутування *o* – *a*: *каждую* 5 – *кождое* 6 (АЖГУ).

Простежуються в аналізованих текстах неповноголосні форми, які зумовлені церковнослов'янським та польським впливами: *злото* 3 зв., *кро*^н 13 зв., *при обронє* 243, *прє*^д 17 зв., *слонины* 292, *чловека* 241 зв. (АЖГУ); *золотых* 143, *грады* 177, *прєд* 141, *строны* 142 (АВМУ); натомість явище повноголосся виявляється в таких формах: *по золотому* 5, *короля* 13 зв., *обороны* 238 зв., *перєд* 15 зв., *посеред* 300, *солонєны* 5, *чловека* 2 (АЖГУ); *болото* 176, *города* 157, *золотих* 35 зв., *перєд* 35 зв., *стороны* 35 зв. та ін. (АВМУ). Очевидно, церковнослов'янський вплив засвідчують варіанти: *города* 157 – *грады* 177 (АВМК).

Давню українську орфографію засвідчують слова: *жадьные* 190 зв. – *жодним* 152 зв., *каждыи* 166 зв. – *кождыи* 155 зв. (АВМК); *каждую* 5 – *кождыи* 19 (АЖГУ).

У мові актових книг яскраво виявляється милозвучність української мови, відбита у вживанні прийменників і префіксів *в – у*, *во – уво*: *взяши* 4 – *узяши* 18 зв., *вла^{см}ны^у* 1 – *гласного* 266 зв., *до вряду* 1 зв. – *уряду* 3, *всє^м* 19 – *усєго* 11, *по^втекали* 22 зв. – *по^утекали* 22 зв. (АЖГУ); *на врочисту* 146 зв. – *на урочищу* 172 зв., *вчинити* 165 – *учинити* 191, *врядом* 144 зв. – *урядом* 172 зв. (АВМУ).

Для кращого звучання слів писарі використовують варіанти прийменників *з – із – зі*: *з ро^зсу^дку* 1 зв., *зо^всими* 2 зв., *и^з лю^дми* 3 зв., *с пу^лгаки* 6, *и^с порохо^м* 21 зв. (АЖГУ); *з будованєм* 140, *з жоною* 143 зв. – *из жоною* 140, *из сином* 145 зв., *ис потомками* 47 зв. (АВМК).

Під дією польської мови виникли варіанти слів: *которая* 154 зв. – *ктора* 140 зв., *которыи* 140 зв. – *кторыи-то* 184, пор. українські форми: *с которого-то* 181 зв. – *с котрого* 176 (АВМУ), *которую* 3 зв. – *которая* 6, *которы^и* 1 – *кторы^х* 4 (АЖГУ).

Під час аналізу в писемних пам'ятках знаходимо графемну варіативність *ω – о*, де переважають різні випадки написання *о*, який став поширеним у східнослов'янських літературних мовах. На початку слова домінує в обох книгах графема *ω*, що передає звук *о*: *ωбє^рну^л* 4, *она* 4, *ωбручо^в* 10, *ω^ввола^м* 12, *ωгорожєю* 13, *ω^тнято* 15, *ωвє^с* 16, *ωрали* 16 зв., *ω^дступиль* 17, *ωдєнь* 301 зв. (АЖГУ); *ωддати* 47 зв., *ωбєдвє* 47 зв., *ωборочати* 140, *ωс്മнадъцат* 148 зв., *ωвци* 164, *ωтчизна* 161, *ωктябрь* 172 зв., *ωставили* 181 зв., *ωдєржали* 192, *ωгорода* 278. Украй рідко на початку слова вживається буква *о*: *оди^н* 4 зв., *оповєда^ню* 8 зв., *з о^ксамито^м* 12, *о^дступивъши* 246, *з обозу* 247, *овощные* 314 зв., *з оцєпами* 316 (АЖГУ); *з одноє* 35 зв., *в оцєцѣ* 47 зв., *огорода* 141 зв., *оборочати* 142, *очєвисто* 144 зв., *з обох* 179 зв., *омылити* 192 (АВМУ).

Літера *у* вживається в таких графічних виявах *у – ѱ*: *гуси* 259 – *гѱс ω^дну* 293 зв., *уряду* 3 – *ѱредѣ* 302, *з утяжєня* 239 – *ѱтяжєнъє* 271 зв. (АЖГУ);

пустив 177 – *пѣстив* 143 зв., *своєму* 140 – *своємѣ* 141 зв., *уріады* 175 зв. – *ѣрадем* 251 (АВМК).

Охарактеризувавши голосну підсистему мови аналізованих книг, можна зробити висновок, що українські писемні пам'ятки XVII ст. репрезентують чимало характерних рис української мови того часу. Найвиразніше проявляється народнорозмовна природа, яка характерна для мови жителів Полісся. Розглянувши вокалічні риси, можна стверджувати, що в пам'ятках містяться словесні форми, властиві північноукраїнському ареалу. Під дією південноукраїнської, польської та білоруської мовних стихій в актових книгах відобразилися різні форми слів, зумовлені фонетичною варіативністю.

2.2. Місце варіативності в системі консонантизму

Мовна варіативність також активно розвинулася в системі консонантизму актових книг, адже різні наслідки реалізації приголосних фонем приводили до паралельних написань.

У підсистемі приголосних слід відзначити велярність *p* та *ц*, такі риси є характерними для північноукраїнського, так і для південнобілоруського, а також польського ареалів (Додаток Б. Карта 5–6): *афектацыѣ* 240 зв., *у Грица* 293 зв., *два^дцати* 6 зв., *завираючи* 261, *кывавы^х* 5 зв. – *кривави^х* 18 зв., *кры^бды* 1 – *кри^бду* 2 зв., *з ла^нцу^жко^м* 10, *ноябра* 238 зв., *пѣтнадѣцатъ* 7 зв., *писарови* 238 – *писарєви* 252, *подрапаны^х* 18 зв., *при^нциполо^м* 9 зв. – *при^нцыполове* 288 зв., *ратова^т* 288, *ру^чницы* 3 зв., *се^мна^дцаты^н* 276, *слободи^нкиѣ* 15, *станции* 17 зв. – *станцыи* 17 зв., *с товаришами* 11 – *от товаришо^б* 17 зв., *тримали* 245 зв. – *трымаѣ^т* 269 зв., *чотыро^х* 241, (АЖГУ); *врядом* 144 зв. – *врадом* 141, *генъвара* 140 – *генѣвря* 35 зв., *декабра* 160 – *декабрѣ* 178, *которыи* 140 зв. – *ктории-то* 184, *марца* 141 – *марьца* 152 – *марця* 179, *мисца* 150 – *мѣсця* 172 зв., *при присіажныхъ* 140 – *пры Лукяну* 203, *приніал* 149 – *прынѣли* 213, *шѣснадѣцат* 166 – *шѣснадѣцатого* 35 зв. (АВМУ), також простежуються і м'які варіанти, які зазнали південноукраїнського впливу [67, с. 25].

Така ж неоднорідність із погляду м'якості-твердості вивляється із шиплячими:

ч': *будучому* 17 – *будучих* 258, *Заліадничу* 146 зв. – *Заледничю* 154 зв., *маючы* 1 – *маючи* 2 (АЖГУ); *будучы* 213 – *будучи* 147, *вечыстыхъ* 214 зв. – *вечыстыхъ* 163, *вечными* 141 зв. – *вечьными* 144 зв., *вчинили* 165 – *учынили* 251, *Данилчыць* 214 зв., *зосавуючы* 168 зв., *лежачу* 149 – *лежачю* 141, *Мирковичы* 203, *очыстые* 251 – *очыстыи* 251, *о чим* 243 зв. – *в чом* 1, *чинити* 190 зв. – *чынити* 250 зв. (АВМУ);

ж': *де^pжаⁿя* 4 – *v де^pжене* 246, *на жадаⁿε* 242 – *за жедаⁿεмъ* 16 зв. (АЖГУ); *вижовском* 47 – *вижевскую* 153 зв., *зажывати* 168 зв., *лежыт* 258 зв., *межи* 142 зв. – *межы* 214, *ратушы* 259 зв. *становъшы* 250 зв. (АВМК);

ш': *нашо^oши* 4 зв. – *наше^oши* 5 зв., *на пе^pшо^m* 17 зв. – *на пе^pшемъ* 244, *прошоны^u* 261 – *прошены^u*, *шо^cто^o* 19 – *ше^{cm}* 2 – *ши^cтъ* 292, *шо^cто^oна^oца^m* 9 зв. – *ше^{cm}на^oцато^o* 9 зв. (АЖГУ); *меншєму* 251 – *меньшому* 181 зв., *наилєпъшєму* 202 зв. – *наилпъшєму* 213 (АВМК) тощо. У житомирських актах ствердіння шиплячих порівняно менше, ніж у вижвівських.

Загальна тенденція ствердіння приголосних репрезентована у ствердінні *л'* в мовленні вижвівчан: *плиц* 36 – *плиць* 36, що відбилося на неоднозначності процесу формування української орфографії.

Запозичену з грецької мови літеру *φ* житомирські писарі рідко використовували, відбувалися численні переплутування на письмі літер *пх*, *хв*., *Ѡ*: *зфоралы^x* 289 зв., *Юзєпъхови* 267 зв., *Хведорони* 287 зв., а також пор. *афєкътацыє* 240 зв. – *аѠєкътацыєю* 255 зв., *фєбрьаль* 2 зв. – *фє⁶раля* 2 зв. – *Ѡ⁶раля* 3 – *ѠєбрѠари* 286 зв., *Ѡортахъ* 258 – *форътяхъ* 319, *од форуму* 243 зв. – *ѠорѠмъ* 257. Для позначення звука [φ] писарі вижвівської міської книги вживали графеми *φ*, *Ѡ*, *п*, *хв*, зокрема в іншомовних лексемах: *Матфеіа* 191 – *МатѠеіа* 143 зв., *фєвралья* 202 зв. – *Ѡєвраліа* 148 зв., *шафовати* 140 – *шаѠовати* 147 зв. – *шаповали* 141 зв. – *шахвовати* 202 зв. Це

свідчить про остаточно ще несформований на той час спосіб артикуляції запозиченої фонемі.

Африкати *дж* та *дз* писар Житомирського гродського уряду вживає вкрай рідко: *єжджєне* 255 зв., *ε^жджалы^х* 308 зв., *вьєжъджають* 300, та єдина фіксація *дз* у слові *брынъдзы* 292 зв. В інших випадках відбивається типова поліська вимова із втратою вибухового компонента: *єзжоны* 1, *звоно^к* 10, *сужε^ня* 238, *урожоно^о* 239, *нагороженемъ* 240, *ствε^ржаємъ* 252, *ствε^рженъя* 267 тощо. В актах Вишківської міської книги під дією усного народного мовлення африката *дж* у дієслівних формах перед *о*, *е* часто передається графемою *ж*: *роженого* 163 зв., *рожоного* 187, *прирожоным* 172 зв., у край рідко трапляються словоформи з буквосполученням *-дж-*: *родъженыхъ* 187, *роджоныε* 191 зв., *уроджоныи* 183.

Двоєко можна характеризувати написання у *избє* 1 зв. – з *ызбы* 269, *за имениε* 1 зв. – з *ыменєи* (АЖГУ); *в ыме^ню* 3 зв. – *за имε^нε* 1 зв., з *Бівано^н* 16 зв. (АВМУ) – як асимілятивне ствердіння після велярного прийменника, так і відбиття живої вимови [43, с. 13]. На нашу думку, таке відображення варіативності спричинене народнорозмовним впливом.

Пам'ятки староукраїнської мови засвідчують результати процесу спрощення в групах приголосних; *стн-сн*: *вла^{сн}ныи* 1 – *вла^сно^о* 2, *ше^{сн}на^оцато^о* 9 зв. – *ше^сна^оца^н* 21 зв. (АЖГУ); *властныи* 36 – *власныи* 140, *волостную* 148 зв. – *волосную* 157, *Щастновичем* 140 – *Щасновичем* 145 (АВМК); *стлн-слн*: *уми^{сн}льнє* 241 зв. – *уми^сльнє* 241 зв. (АЖГУ); чергування *стц'к-сц'к-ск* зустрічаємо у вишківських актах: *мєстцъких* 141 зв. – *мєсцъких* 144 – *мєскихъ* 202 зв.; *устънє* 35 зв. – спрощення не відбулося [67, с. 26].

Варіативність мови актових книг на фонетичному рівні зумовлена також як асиміляційними, так і дисиміляційними процесами:

– оглушення – втрата дзвінкості кінцевими приголосними: *на городище* 6 – *до городисча* 6, *жары^н* 4 зв. – *шары^н* 5, *знище^нε* 247 – *зънисченъя* 258, *мєсъчанъ* 266 – *мєшъчанъ* 271 зв. – з *мєсчаны* 1 зв. – *мєщанє* 15,

пущоную 245 зв. – *пушъчоно* 286 зв., *ру^чницы* 3 зв. – *ру^шни^ч* 12 зв. (АЖГУ);
ажъ 164 – *ашъ* 183 зв., *книгъ* 35 зв. – *кникъ* 202 зв. (АВМК);

– одзвінчення префікса або ж прийменника *от->од-*, що відбувається внаслідок регресивної асиміляції: *отогнали* 6 зв. – *одогна^л* 16 зв. – *о^тгнали* 297 (АЖГУ), *отдаліаючи* 141 зв. – *оддаляючи* 277 зв., *отложить* 278 зв. – *одложилї* 278 зв., *от дороги* 140 зв. – *отд стєны* 278 (АВМК), – такі варіанти свідчать про тенденцію до одзвінчення глухого *t* у прийменниках чи префіксах;

– пом'якшення суфіксального *c* – прогресивна асиміляція (*-ск->-цк->-ц'к-*) знаходимо у вижвівській мові: *м^лтским* 144 зв. – *м^лтцькимъ* 161 (АВМК).

Також асиміляційні та дисиміляційні процеси приголосних знаходимо в мовленні житомирян: *му^зски^х* 5 – *му^зки^х* 12 – *му^жски^х* 12, *зъ пьчолами* 3 зв. – *бъчо^л* *ульяни^ч* 11, *ро^зказанємъ* 6 зв. – *ро^сказанємъ* 15 зв., *ро^зправу* 1 зв. – *до ро^справы* 18 зв. (АЖГУ).

В актовій Вижвівській міській книзі міститься низка написань подвоєних приголосних звуків: *вечистым* 144 зв. – *вечисттымъ* 192, *вижєвским* 36 – *вижжєвским* 187 зв., *злотых* 143 – *злотых* 141 зв., *постановившиє* 149 – *постановвишиє* 192 зв., *тастамєньтъ* 163 – *тастамєнньтъ* 163, *шєстую* 185 зв. – *шєстту* 186 зв. Такі випадки написання не збереглися до цього часу в сучасній українській літературній мові і не стали закономірним явищем. Можливо, це були особливості тогочасного правопису. У мові житомирських актів подвоєння консонантів не трапляється.

У текстах пам'яток міститься одна з основних ознак сучасної української мови – дієслова минулого часу чоловічого роду зі зміною *л* в *ў* (графічно *в*): *взя^вши* 4 – *узя^лши* 20 зв., *далє^м* 3 – *давати* 4, *хотєль* 18 – *хотє^в* 250 (АЖГУ); *даль* 193 – *дав* 164 зв., *предал* – *предав* 167 зв. (АВМК). Дослідник Ю. Шевельов зараховує це фонетичне явище до перших із низки змін, «... що постали під час спільного перебування українців і білорусів у

Литовській державі, охоплюючи обидва ці народи, але зупиняючися на литовсько-польському кордоні» [73, с. 533].

В актах Житомирського гродського уряду простежується варіативність у передаванні *г*: *гнєды*^н 6 – *кгняды*^х 251, *гроше*^н 1 зв. – *кгроше*^н 10, *кга^рнсць* 292, *кгро^оски*^х 11 зв.

Сучасну літеру *г* пам'ятки фіксують як *кг* і *к*: *кгвальту* 4, *кгва^лто^оно^м* 2 зв., *кгрун^ьтъ* 7 зв., *кгрун^ьту* 4, *на кгру^н*^н 15 зв., (АЖГУ); *кгрун^ьт* 36, *кр^дн^ьтъ* 141 зв., *крунтом* 142 (АВМУ).

У системі приголосних житомирських актів *в* також передається як *в*: *вєда^н* 1 – *вєда^н* 240, *вєдоми* 11 – *вєдо^н* 247 зв., *видель* 5 зв. – *видєлємъ* 270 зв., *гото^о* 1 зв. – *готовую* 242 зв., *ω таково^н* 4 – *таковому* 243, – у вижвівській книзі таке варіювання відсутнє.

Охарактеризувавши загальні фонетичні особливості текстів Житомирського гродського уряду та Вижвівської актової книги, можна зробити такі висновки, що писемна пам'ятка староукраїнської мови XVI–XVII ст. репрезентує чимало характерних рис української мови цього часу. Під дією південноукраїнської, польської та білоруської мовних стихій у актових книгах виявлено різні форми слів, зумовлені фонетичною варіативністю. Найвиразніше проявляється народнорозмовна природа, яка характерна для мови жителів Полісся. Розглянувши фонетичні риси, можна стверджувати, що в пам'ятках містяться словесні форми, властиві північноукраїнському ареалу. Отримані результати дослідження дають нам підстави стверджувати про поліську діалектну основу літературно-писемної мови XVII ст.

У Житомирських актах і у Вижвівській книзі поплутання досить поширені як у вокалічній, так і консонантній системах. На основі фіксацій рефлексів давніх **ě*, **ę* та **'a* в найуживаніших словах можна простежити, як орфографія (грамотність) писарів залежала від існуючого на час постання пам'яток літературно-писемного узусу та впливів інших лінгвосистем на певному хронологічному зрізі. У Житомирських актах рефлекс давнього **ě* засвідчує графема *ε*, у Вижвівських – *ε*, *ѣ*, *и* (*i*). Серед рефлексів **ę* в

Житомирській пам'ятці переважає ε , інколи $я$. У Вижвівській книзі простежуються два приклади рефлексії: ε – у ненаголошеній позиції, що властиво північноукраїнському діалектному простору; $'a$ (графічні ia, ia) – у поодиноких випадках під наголосом, який теж може варіюватися з ε . Таке варіювання притаманне усному народному мовленню українців Західного Полісся (вижвівчан).

Низка мовних особливостей була спільною для:

- північно- і південноукраїнського мовного простору: - незалежно від наголосу переважає написання букви ѣ ; - очевидні випадки поплутування $\text{ѣ} - \varepsilon$; - наявні випадки $и$ на місці «нового ѣ »; - літера $я$ (ia) пишеться відповідно до $*\varepsilon, *'a$ незалежно від наголосу; - поплутування $e - и$ в ненаголошеній позиції; - домінують написання з відображенням м'якості шиплячих, p та $ц$;

- білорусько-поліського мовного простору, протиставляючись південноукраїнському: 1) перезвук $e - o$ після шиплячих; 2) ствердіння p' ; 3) ствердіння $ц'$; 4) ствердіння шиплячих; 5) перехід $л > \text{ў}$.

Отже, залучений для аналізу матеріал містить послідовні приклади мовної варіативності, яка утворилася шляхом впливу різних сусідніх діалектних мовних рис, які можна простежити на фонетичному рівні у писемних пам'ятках офіційно-ділового стилю української мови XVI–XVII ст. Завдяки лінгвосинергетиці, яка виражається в розвитку мови під дією різних зовнішніх і внутрішніх чинників, а саме діалектів, писемних традицій (узусу), іншомовних впливів, ми можемо розглянути та досягнути процес еволюції мови, виробленню її системи, парадигми, рівнів, загальні закономірності розвитку мови.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

МОРФОЛОГІЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІЛОВІЙ ПИСЕМНОСТІ XVI–XVII СТ.

У сучасній українській мові морфологічна система є результатом тих процесів, що відбувалися у галузі морфології на різних етапах її функціонування. Граматична структура української мови зазнала значних змін упродовж формування лексико-граматичних класів слів і їхніх граматичних категорій, утворення парадигм змінних частин мови, вироблення чинних способів словотворення, які можна простежити в текстах писемних пам'яток [66, с. 237].

Особливе місце у становленні морфологічної будови української мови мали місцеві діалекти. На думку І. Матвіяса: «Словозміна української літературної мови в основному ґрунтується на структурних особливостях говорів, вона синтезує в собі риси південно-східного, південно-західного й північного наріч. Взаємозв'язок між говорами й літературною мовою виявляється у формах усіх частин мови» [39, с. 53].

За нашими спостереженнями варіативні елементи широко репрезентовані у морфологічній системі українських актових книг XVI–XVII ст. – основних ділових документів того часу, які відіграли важливу роль у розвитку суспільно-побутових, правових відносин українців, засвідчили соціально-економічне становище українських земель.

Морфологічна система актів Житомирського гродського уряду 1560 р., 1635 р. та Вишківської міської книги XVII ст. засвідчує архаїчні та нові словозмінні риси української мови того часу, наближається до місцевого народного мовлення.

Чимало мовних хитань у галузі морфології створюють своєрідний колорит мовних пам'яток.

3.1. Мовний паралелізм іменних частин мови

Проблема варіативності іменникових форм набуває особливої уваги в добу активного формування української граматичної системи, що відображена в текстах актових книг XVI–XVII ст.

У мові пам'яток офіційно-ділового стилю слід відзначити наявність паралельних флексій в іменниках чоловічого роду, що зумовлена взаємодією різних давніх основ.

У родовому відмінку однини іменники на позначення істот мають переважно закінчення *-а*: *воеводича* 18 зв., *ряника* 24 зв., *гетмана* 17, *коня* 17, *мужа* 15, *небожчика* 9, *пана* 20 зв., *свєсченика* 249 зв., *сыновъца* 254; *Адама Ко^рчевского* 246 зв., *Ан^дрєя* 246 зв., *Ивана Д^гяка* 16, *Бориса Ста^дника* 16, *Самуєля Ласча* 257, *Томаса* 16 зв., *Фры^дриха Тышкевича* 15 зв., *Яроша* 16, *Я^нка Бутовича* 16 (АЖГУ); *брата* 163 зв., *брананка* 164, *вола* 159, *мєщанина* 145 зв., *мужа* 145, *небожчика* 145, *пана* 152, *свєщєника* 165, *сєстрєнъца* 164 зв., *швакра* 149 зв., *Ан^др^ѣіа Москаліа* 162, *Васка Гончика* 147 зв., *Гаврила Бирика* 185 зв., *Дмитра Дунъчека* 153 зв., *Лєсіа Коваліа* 151, *Макара Хотабыча* 194 зв., *Стєпана Стужка* 172, *Тимоша Надворника* 144, *Іароша Гор^ѣльчика* 177 та ін. (АВМК).

В іменниках, що позначають неістот, вживається закінчення *-у*: *бєз рєспєк^ту* 260, *броду* 16 зв., *уря^ду* 3, *к^гваль^ту* 4, *к^грун^ьту* 4, *доводу* 17 зв., *достатку* 8 зв., *єфєк^ту* 241 зв., *зам^ьку* 1, *краю* 240 зв., *ман^ьдату* 248 зв., *народу* 3 зв., *пожитку* 4, *року* 1, *ро^зсу^дку* 1 зв., *стану* 243 (АЖГУ); *будинку* 181 зв., *в^ѣку* 152 зв., *в^ріаду* 162, *долгу* 159, *дому* 251, *зас^ѣвку* 180, *звычаю* 259 зв., *розуму* 163 зв., *року* 35 зв., *от ставу* 141, *тєр^ьмину* 167 зв., *часу* 153 (АВМК), але й простежуються інші приклади: *августа* 12, *апріля* 248, *юля* 9 зв., *камєня* 265 зв., *ма^рца* 23, *мисєца* 266, *пастєрнака* 19 (АЖГУ), *живота* 164, *м^ѣскаца* 144 зв., *ωгорода* 278, *ровца* 183 зв. (АВМК).

У вижвівських актах теж трапляються приклади варіативності в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку однини: *от выпуста* 167 зв. –

от *выпусту* 177, *морка* 140 зв. – *морку* 142 зв., *плецу* 164 – *плєца* 146, *полплеца* 147 зв. – *полплецу* 192.

В актах Вишнівської міської книги ми знаходимо ряд варіантів, що виникають в іменниках чоловічого роду на приголосний у давальному та місцевому відмінках однини. Хитання закінчень *-у (ю) / -ови (-єви)* спостерігається в назвах істот: *братови* 140 зв. – *брату* 141, *жидови* 177 – *жиду* 144, *мещанину* 36 – *мещанинови* 145, *мужєви* 154 – *мужу* 154; *Андрѣєви* 161 – *Андрѣю* 162 зв., *Іванови* 186 зв. – *Івану* 251, *Лавринови* 162 – *Лаврину* 162, *Лєєви* 151 – *Лєю* 162, *Радкови* 156 зв. – *Радку* 155 зв., *Стєпанови* 167 зв. – *Стєпану* 175 зв., *Трохимови* 173 – *Трохиму* 192 зв.; *Аврамови* 191, *братаничови* 179, *Васкови* 158 зв., *зітєєви* 148 зв., *Петрови* 140 зв., *Романи* 188 зв., *сынови* 141 зв., *Юркови* 157 зв., але *Богу* 163, *Лєвку* 163, *небожчику* 154 зв., *пану* 153, *Пилипу* 144. Такі ж закінчення мають й іменники на позначення неістот: *пожиткови* 142 – *пожитку* 140, *фольваркови* 183 зв., але: *на гостиньцу* 177 зв., *в запису* 142, *на пліацу* 277, *на Подваркгу* 251, *в рыньку* 182 зв. Поліським діалектам давнє закінчення *-ови (-єви)* колишніх іменників **й-основ* не притаманне, за винятком говорів на заході північної діалектної групи, що й підтверджують вишнівські акти XVII ст. [23, с. 12; 39, с. 54].

У житомирських актах значних поплутань не знаходимо. Іменники чоловічого роду однини в давальному відмінку мають закінчення *-у (-ю)*: *Василю Тиши* 1, *гамалѣю* 15, *злочи^нцу* 17, *народу* 3 зв., *сыровѣ* 7, *Тимофєю* 10, *Яну* 10. Варіантність при написанні слів знаходимо у таких формах: *писару* 20 – *писарови* 238 – *писарєви* 252, *сынови* 4 – *сыновє* 9 (АЖГУ).

Також під впливом іменників **й-основ* у місцевому відмінку однини іменники чоловічого та середнього роду мають паралельні закінчення *-у (-ю)* та *-ѣ (-и, -є)*: *на гостинци* 161 – *на гостиньцу* 177 зв., *в запису* 142 – *в записє* 169 зв. – *в записи* 177, *на Загорю* 194 зв. – *на Загорє* 157 зв. – *на Загори* 174, *при Ковали* 165 – *при Ковалю* 192 зв., *по отцу* 178 зв. – *по отцѣ*

191 зв., *при Трохими* 140 зв. – *при Трохиму* 192 зв. (АВМК). На теренах Полісся, за дослідженнями діалектологів, сьогодні найчастотнішим закінченням є *-i* [4].

Мова житомирських актів містить іменники в місцевому відмінку однини чоловічого та середнього роду, які можуть мати закінчення *-у (-ю)* та *-ѣ, -ε, -и*, але варіативних форм при написанні слів ми не знаходимо: *у воево^оствѣ* 6, *на братю* 278, *на врьдѣ* 1, *у гаю* 251, *на го^рлѣ* 18 зв., *на городищѣ* 6, *у гумнѣ* 314, *на кгру^нтѣ* 1, *ує^оворѣ* 242, *по доста^нку* 8 зв., *по животѣ* 9, *у за^нку* 1, *при квітѣ* 3, *на конѣ* 290 зв., *по копѣ* 6 зв., *у краю* 8 зв., *у ла^нцуху* 2, *у мешку* 2, *на плотѣ* 289 зв., *на поводѣ* 238 зв., *у погребѣ* 19, *на рогу* 254 зв., *у року* 1, *по селу* 290, *але у доми* 3 зв. – *у дому* 18 зв.

В орудному відмінку однини іменників чоловічого роду на приголосний у результаті взаємодії давніх м'яких і твердих основ простежуються паралельні закінчення *-омъ/-емъ*: *воеводичовы^н* 17 зв., *з во^нско^н* 19, *во^нто^н* 21 зв., *перѣ^о врьдо^н* 12, *зъ га^нжба^нтомъ* 18 зв., *з дерево^н* 11, *дымо^н* 21, *дѣдичомъ* 1, *зъ Е^овабемъ* 10, *ε^рмяко^н* 15, *з житом* 16 зв., *квито^н* 3, *конъператоро^н* 296, *конътрак^ттомъ* 271, *с кросо^н* 12, *ла^нцю^{жс}ко^н* 10, *место^н* 12, *ω^нне^н* 21, *ω^нстро^н* 15, *писаро^н* 17, *поводо^н* 9 зв., *по^описомъ* 5 зв., *з ста^вко^н* 11, *сыно^н* 3 зв., *сыно^н* 312 зв., *хомуто^н* 10 зв. (АЖГУ); *Иванѣм* 161 зв. – *Иваном* 189 зв., *ѡрадѣм* 251 – *ѡрадомъ* 250 зв., *полплецем* 174 зв. – *полплецомъ* 250 зв. (АВМК).

Місцевий відмінок множини іменників має закінчення *-ахъ* для **ǫ*-основ та пізніших іменників, які відмінювалися за їхнім зразком: *на персяхъ* 7 зв. (АЖГУ); *будунъкахъ* 187, *на врочискахъ* 162 зв., *на кгрунтахъ* 172 зв., *костодарствахъ* 163 зв. (АВМК), та закономірним для **ā*-основ: *у стиртахъ* (АЖГУ); *у стѣнахъ* 173, *на третинахъ* 181 зв. (АВМК), але в поодиноких словоформах використовується давня флексія *-ехъ<-ьхъ* іменників колишньої **ī*-основи: *при людѣхъ* 184, а також *-ехъ<-ѣхъ* деяких запозичених іменників: *у протокулахъ* 182 зв. У житомирській мові знаходимо ще такий варіант написання: *у домо^х* 9 зв.

В орудному відмінку множини іменники чоловічого роду містять закінчення *-ами*: з *дєтъками* 252, *копами* 2, *копъцами* 299, з *ножами* 12 зв., *пи^столетами* 266, *сынами* 16, *хомутами* 251 зв. (АЖГУ); *бурмистрами* 140, *крунътами* 192, *документами* 149, *записами* 149, з *лєсами* 152 зв., *пожитками* 145, *изъ сынами* 214 зв. (АВМК).

Вижвівська актова книга має особливу словотвірну ознаку, притаманну для іменників – функціонування демінутивних форм: *за мостем* 213 – *за мостком* 183, *рова* 181 – *до ровца* 183 зв., *реки* 145 – *рєчки* 142 зв., *част* 192 – *частъка* 212 зв., *чвєрть* 141 – *чвєртька* 192, *от улицы* 143 зв. – *по улочку* 188 зв.

Однією з виразних дериваційних рис поліських говорів вирізняється вживання суфікса *-ис'к-* для утворення іменників середнього роду [23, с. 28], що засвідчено й у досліджуваних пам'ятках: *про³в'ка* 9 зв., *на урочиску* 250 (АЖГУ); *врочиском* 151, *на врочиску* 146 зв., *на врочискахъ* 162 зв., *прозвиском на Залиадъниччю* 141 зв., *прозвиском Стовка* 177 (АВМК).

В актах Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. простежується словозміна іменних частин мови, яка характеризується активним використанням давніх флексій: *в домо^x* 9 зв., *двєстє во³* 2, *до акътъ за^mку* 17, *зо⁶ сими товари^mми* 2 зв., *и³ сыⁿми своїми* 21 зв., *ки^lка приятель* 252 зв., *на по^dписє^x* 260 зв., *пограби^{l'b} я^pмакъ фалєⁿ дышовы^x два* 6 зв., *у двєрєхъ* 7 зв., *пото^mкомъ мои^m* 244, *с пєча^mми* 240, *по фо^lва^pко^x* 19 зв. Мова пам'ятки відображає руйнування давнього відмінювання, використання флексій, які не властиві певному колишньому типу основ. В одній справі зафіксовано рідковживану форму родового відмінка множини іменника *волосъє*: *Волосє^v вь^pваны^x* 270 зв., де флексія *-єв* розвинулася за аналогією до давнього типу відмінювання іменників **и-*основ, що спочатку поширився на іменники **jo-*основ: *князєвъ, днєвъ* [14, с. 140]. Іменник **и-*основ *син* у родовому відмінку множини в актах фіксується у формі *сынє⁶ моих* 8 зв., яку можна пояснити вже зворотньою дією тих же іменників **jo-*основ, хоча находимо й форму *сыно⁶* 21 (АЖГУ) [43, с. 15]. Водночас такі аналогічні впливи спостерігаємо у

написаннях *ше^{см} тисячи^и* 4, *на которы^х ниве^х* 16, *кони^и мои^х* 7 зв., *тро^х тисече^и* *конє^и* 19 зв.

Знаходимо в Житомирських актах іменник *гусь*, що на час написання мав контекстуальну родову диференціацію. Для вказівки на жіночу стать сучасний суфікс *-к-* не використовувався: *Гу^с ω^ону взели* 293 зв. Слід зауважити, що лексема *курка* у документах 1635 року фіксується з чистою основою і зберігає давню парадигму: *ши^сть ку^р* 292.

Слід відзначити, що в актах часто фіксуються слова, що зберігають ще давню фонеморфологічну структуру, але сьогодні в мовленні поліщуків, із середнього Полісся, не використовуються зовсім або трапляються досить рідко лише спорадично в мові старших поколінь: *ко^лко^{см}* 3 зв., *не мого спометаты* 265 зв., *ω^мповедь*, *ро^зные* 257, *рокъ* 274, *спо^лны^х* (АЖГУ); *рокъ* 144, *сполны* 180 (АВМК), так само зрідка використовують у мовленні питально-відносний займенник *колько*; лише спорадично використовується у мовленні людей похилого віку: *лаго^оними* 269; *на ложку лежачого* 316 зв. (АЖГУ), номен *ложок* практично вийшов із ужитку людей.

Розглядаючи правопис числівників, прикметників, займенників жіночого роду, зауваживо, що в родовому відмінку однини вони можуть мати кінцеві *-ε* та *-и*, які є різними рефлексами давнього **ѣ* в ненаголошеній позиції: *божєε* 9 – *божєи* 6, *вла^сное* 5 – *вла^сно^и* 2, *двистε* 241 – *двєсти* 17 зв., *за^мковыε* 3 – *за^мковыи* 22 зв., *зе^мскиε* 1 зв. – *зе^мскии* 1 зв., *моєε* 1 – *моєи* 19, *пра^оные* 3 зв. – *пра^оныи* 17 зв., *своєε* 1 – *своєи* 20 (АЖГУ); *з другоε* 35 зв. – *з другои* 36, *мацєєвское* 150 зв. – *мацєєвскои* 189 зв., *моєи* 163 зв. – *моєε* 164 зв., *морковоε* 150 – *морковои* 161, *з одъноε* 146 – *εдънои* 191 зв., *своєε* 144 зв. – *своєи* 143 зв., *Іакимовоε* 144 – *Іакимовои* 150 зв. (АВМК).

Простежуємо у письмі актів повні і короткі форми займенників, прикметників та порядкових числівників: *всєи* 18 зв. – *всє* 11, *мене* 2 – *мне* 2, *моєго* 1 зв. – *мого* 1 зв., *εдъно* 267 зв. – *ω^одъноε* 252, *иш* 273 – *иши* 269, *εго* 1 – *него* 6 (АЖГУ); *вижєвска* 179 – *вижовскаѧ* 145, *котоѧѧ* 154 зв. – *ктоѧ* 140 зв., *котоѧмь* 167 зв. – *котоѧимь* 202 зв., *пєвную* 140 – *пєвну* 141, *сама*

145 зв. – *самаіа* 180 зв., *славѣтнаја* 145 – *славѣтна* 179, *таіа* 164 – *та* 146, *шѣста* 159 зв. – *шостаіа* 186, *шостую* 146 зв. – *шѣстту* 186 зв. (АВМК). Можна стверджувати, що нестягнені форми прикметників такі як *волную* 152 зв., *застѣнъковую* 146 зв., *низевая* 145, *новое* 166, *старую* 178 зв. (АВМК) та ін. більше використовуються у порівнянні зі стягненими як *велика* 181, *широкъ* 179 зв. тощо. У «Нарисах з діалектології» Ф. Жилка можна відмітити, що в багатьох північних говорах прикметники і займенники (прикметникового типу) жіночого та середнього роду в називному й знахідному відмінках однини мають нестягнене закінчення [23, с. 13].

У мові пам'яток містяться різні вияви ступенів порівняння якісних прикметників і відприкметникових прислівників у синтетичній формі, зокрема вищий ступінь: *м^л кнзь Ружи^нски^у са^м лепъше^у вѣдає^т и и^х знаєтъ* 24 зв., *якъ скоро до здоровья липшого пришлоъ* 311 зв. (АЖГУ); *для липшого своего пожитку* 152 зв., *для лѣпшеи вѣры и роздѣлу нашего* 181, *то єст Іацькови, брату меншому* 181 зв., *Семену, старшему, домъ очыстыи* 251 (АВМК), також і найвищий ступінь: *товарыство на^гУръши^и и на^кУне^иши^и стоєси в сєлє Ра^кка^х* 295, *на^не^рве^и по датеи по положє^ию* 239 зв. (АЖГУ); *ку своему налєпшему пожитку оборочати* 202 зв., *якналеши розумѣючи шаповали* 145 (АВМК).

Вказівний займенник *сь* реалізується в різних відмінкових формах: *сє* 1, *сєго* 2 зв., *сє^и* 18, *до си^х* 22 зв. (АЖГУ); *сє* 142, *ся* 177 зв., *сєс* 165, *сим* 163 зв., *сю* 153 (АВМК), але переважають такі форми вказівних займенників: *того* 1, *том* 1, *ты^и* 2, *тоє* 1, *тє* 8 зв., *в ту^и* 19, *отым* 238 зв., *при тымъ* 270 зв. (АЖГУ); *тои* 35 зв., *тыи* 154 зв., *того* 142 зв., *тым* 140, *тоє* 140, *таія*, 164, *та* 146, *тую* 278 зв., *тою* 149 зв., *тыє* 155, *тыми* 140, *на тых* 181 (АВМК).

Поряд із давніми формами питально-відносних займенників *къто* і *чьто* знаходимо новіші: *хто* 1, *што* 1, *счо* 265 (АЖГУ); *хъто* 165, *што* 35 зв., *шьто* 141, *що* 149 (АВМК).

Аналіз числівників у мові пам'яток дає підстави стверджувати, що акти містять вагомий матеріал для вивчення історії становлення квантитативів в українській мові.

У числівниках першого і другого десятків поліський діалект відображається у формах: *едъно* 267 зв., *одень* 301 зв. (АЖГУ); *единъ* 192, *едънои* 191 зв., знаходимо *один* 184, з *одъное* 146, *оденнадцят* 276 (АВМК). *Вісім* і похідні від нього вживаються без протетичного *в*: *оси^м* 313, *ос^мъ* *деся^м* 19 зв. (АЖГУ); *осмъ* 145, *осмънадцят* 148 зв., *осмъдесят* 143 зв., *осмого* 36, *осмая* 187 зв. (АВМК) та ін. У числах другого десятка представлені традиційні назви: *деветнадцят* 24 зв., *осимънадцятъ* 289, *се^мна^дцятъ* 270, *трина^дца^м* 21 зв. (АЖГУ); *дванадцятъ* 185, *піатнадцятъ* 147 зв., *семнадцят* 180, *шестнадцят* 166 (АВМК). Назви десятків: *два^дцятъ* 7, *тридцятъ* 6, *соро^к* 6, *ос^мъдеся^м* 2 – *оси^мдеся^м* 266 зв., у пам'ятці числівник *дев'яносто* не зафіксовано (АЖГУ); *двадцят* 35 зв., *тридцят* 144, *сорокъ* 142 зв., *седьмъдесят* 182 зв.; сотень та ін.: *двѣсти* 17 зв., *п'я^мсо^м* 1, *тисяча* 1 (АЖГУ); *сто* 182 зв., *шестсот* 140, *тисѣча* 177 (АВМК).

Складені кількісні числівники виражаються як сполучниковими утвореннями: *свише^и сто и сорок* 19 зв., *чотири ста и два^дца^м баранов* 19 зв., *жита ко^н сто и ос^мъ деся^м* 19 зв., *на чотири тисѣчи и три^дцятъ и осмъ золоты^х* 256 (АЖГУ); *за суму пѣніазеи золотих двадцят и піат золотых* 174, *за певную и готовую суму пѣніазеи за тридцят золотых и за піат* 278 зв., *осмъдесят и піат золотых монѣты полское* 143 зв. (АВМК), так і більш новим – безсполучниковими: *пѣльтрѣтя ста о^дно^о* 290 (АЖГУ); *за суму пѣніазеи золотыхъ сто седьмъдесят монѣты полское* 182 зв. (АВМК).

Активно побутують у житомирських пам'ятках збірні числівники: *куръ три^дца^м и семеро* 292, *ку^р пѣна^дцатѣро* 292 зв., *два^дцатѣро и ше^стѣро* 309. Збірні числівники засвідчують давні, що втрачені вже на сучасному етапі, та збережені форми: *обадва* 255, *обѣдвѣ*, *обудву* 10 зв., *обудвумъ* 246 зв. (АЖГУ); *обадва* 166 зв. – *обудвох* 167, *обе* 179 зв. – *обох* 179 зв. (АВМК). Дробові числівники утворені шляхом додавання колишнього іменника *й-

основи *поль*: *полтора* 2, *по^лторы* 2, *по^лтрети* 12, *по^лшосты* 10 (АЖГУ); *полосма* 141, *полторы* 162, *полчверть* 192 (АВМК), а також іменниковим типом: *в половицы* 259, *чъвѣ^рти^у* 292 зв. (АЖГУ); *половица* 154 зв., *третина* 160, *чверть* 141, *чвертька* 192 (АВМК).

Для вираження невизначеної кількості житомирські писарі використовували такі вирази: *ки^лка* 18, *ки^лку* 269 зв., *ки^лкана^оце^м* 22 зв., *ко^лкона^оца^м* 2, *ку^лкуна^сть* 242, *летъ килъку* 254.

Традиційно вживаються форми порядкових числівників: *други^м* 1, *третього* 2, *шо^сто^о* 19 (АЖГУ); *на другом* 180, *осмая* 187 зв., *четветрая* 276 (АВМК). Серед порядкових числівників у Вишківській актовій книзі привертають увагу давня і нова форми: *первого* 188 зв. – *першимъ* 194 зв.

Охарактеризувавши іменну систему писемних пам'яток XVI–XVII ст., а саме її варіативність, завдяки лінгвосинергетиці можна простежити становлення та розвиток іменних частин української мови під дією писемних традицій, діалектів та зовнішнього впливу, що і до сьогодні побутують як у розмовному, так і в літературному мовленні.

3.2. Варіанти в дієслівній системі українських актових книг періоду Пізнього Середньовіччя

Багатий матеріал для вивчення історії багатослів'я українського дієслова знаходимо в актових книгах XVI–XVII ст.

Активно побутують дієслова минулого часу з суфіксом *-л* на позначення чоловічого, жіночого, середнього родів, а також у множині: *борони^л* 20 зв., *было* 1, *була* 278 зв., *бы и наимовала* 269, *взяли* 2, *взяла* 18, *видель* 5 зв., *вогнали* 315, *выбе^лли* 288 зв., *выби^л* 6, *деклярова^л* 294, *допустили* 4 зв., *ездили* 266 зв., *забили* 9 зв., *зада^л* 1, *заносиль* 240, *заризали* 293 зв., *заставила* 10, *кортали* 254, *кри^кнула* 18 зв., *купи^л* 6, *летали* 254 зв., *мела* 1, *мели* 1, *мел* 1 зв., *мело* 8 зв., *наличилъ* 300, *обносла* 21 зв., *обовезаль* 240, *позабивали* 2 зв., *пораниль* 253, *приве^рнулъ* 5, *сделаль* 4, *ходили* 15 (АЖГУ); *вызнал* 35 зв.,

записали 213, заплатил 278 зв., зознал 144 зв., зознала 145, зазнали 168 зв., казали 165, ковал 141 зв., мєніал 166, надѣль 181, одѣржалъ 140, отказал 154, одложил 278 зв., оставила 182, оставили 181 зв., оставил 149, поменило 153, придал 166, приніал 149, пришли 48, просиль 36, сознал 142, спустил 192, шькодовал 184 (АВМК).

Рідко у житомирській мові можна простежити вживання дієслова минулого часу чоловічого роду з суфіксом *в*, який розвинувся з *л*: *взялъ и укравъ сєна* 250 зв., *гото⁶* 1 зв., *забувъ* 265 зв., *забрав* 18, *приѣхавъ* 297, *учини^м нє хотє^в* 250, (АЖГУ); але у вижвівській мові такі форми більше поширені: *волав* 259 зв., *казав* 182, *набыв* 164 зв., *прѣдав* 167 зв., *прѣписав* 184 зв., *стратив* 159 (АВМК).

Особливою ознакою вживання дієслів у актах є форми минулого часу із залишками колишнього дієслова *бути* в теперішньому часі: *видѣли^смы* 260, *записатъ казалємъ* 291 зв., *на^значило^м* 247 зв., *о^днє^сло^м* 257 зв., *приарєштовалє^м* 298 зв. та ін. (АВМК).

У дієслівних формах першої та другої осіб минулого часу, які поєднують основну складову частину перфекта (дієприкметника) та залишки колишнього допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі, що є часто у скороченому та zdeформованому вигляді: *был єсми* 15, *видѣлємъ* 270 зв., *видѣломъ* 5 зв., *видѣ^т є^сми мужа* 15, *видѣлъ є^сми* 304 зв., *єсмо были* 1, *єха^т єсми* 9, *нєприбы^тємъ* 1 зв., *по^слали єсмо* 20 зв. (АЖГУ); *єст заплатил* 278 зв., *казалєм* 184, *обѣрнулєм* 153, *одобралєм* 153, *отрымали єсмо* 192, *поступил єсми* 153, *приєли єсмо* 190, *продалєм* 184, *пустилєм* 192, *упросилєм* 163 зв., *упросили єсмо* 181 (АВМК).

У житомирських актах знаходимо такі дієслівні утворення, що відображають тенденцію до руйнування давніх форм і створення нових. Можна простежити, що писарі рідко вже використовують архаїчні форми написання дієслів, зокрема, аориста: *плєни сынє⁶ мой^х* 8 зв., *положи нє^рши позовъ* 274 зв.; імперфекта: *позадавахъ* 244 зв., *чєкахъ пана* 19.

Характерною особливістю поліських пам'яток є варіативність вживання дієслова третьої особи однини теперішнього часу з усіченими фіналами

[43, с. 12]: *буде* 141 зв. – *будет* 35 зв., *здарі* 178 зв., *конъчисіа* 146 – *конъчитсіа* 186, *ма в собе* 157 зв. – *мает* 36, *належи* 175 зв. – *належит* 149 зв., *остае* 192, *поченасіа* 150 – *поченаетсіа* 179 зв., *приналежи* 175 зв. – *приналежит* 187, *учини* 194 зв. – *учинит* 192 (АВМК). У житомирських актах такі вияви одиничні: *буде* 2 зв. – *буде^м* 3, *єсть* 4 – *є* 291, *може* 257 – *можетъ* 3 зв., *нема* 19 – *немае* 19.

Ще однією виразною західнополіською діалектною особливістю, що проявляється в мові вижвівських актів, є аналітична форма майбутнього часу, яка складається з особових форм допоміжного дієслова *мати* та інфінітива: *ани іа сам, ани жона моіа, ани потомки наши не маем повставати* 176 зв., *вечно мают... собе той ровны дѣль стримати и одинъ другому милост показати* 251 зв., *мает жона моіа жити* 164, *мает собѣ спокоине брати* 164 зв., *мают собѣ розделити* 164, *той моркъ мают мѣти на три части* 182 (АВМК).

У вижвівських актах трапляються аналітичні форми дієслів майбутнього часу з дієприкметником на *-л*: *не буду могль спротивляти се тому* 261, *не будуть могъли* 308.

У мові пам'яток ділового стилю можемо виокремити дієслівний суфікс *-ова-*, який часто побутує в мовленні вижвівчан та житомирян: *запичатовали* 20 зв., *зо^ставало* 240 зв., *за^става^м* 243, *коштовала* 309, *коштовал* 311, *не замо^рдова^н* 2 зв., *о^мпрововати* 12, *пилъновали* 242, *пилъноваль* 252 зв., *пичатова^м* 20 зв., *побудоваль* 6 зв., *помордоваль* 7 зв., *потребовала* 245, *ро^сказоваль* 271 зв., *ро^списоватъ* 244 зв., *ро^справова^м се* 251, *стыранизовавали* 288 зв. (АЖГУ); *вступоватися* 277 зв., *даровати* 35 зв., *касовати* 165, *наступовати* 192, *обдаровати* 184, *шаповали* 141 зв., *шафовати* 140, *шъкодовал* 184 (АВМК).

Інфінітивні форми дієслова містять суфікси:

-ти: *взяти* 1 зв., *выдати* 8 зв., *давати* 4, *ди^споновати* 307 зв., *ждати* 240 зв., *записати* 6 зв., *зобрати* 317, *зо^знати* 17, *мовити* 17, *о^бы^ти* 19, *о^даваты* 265, *о^дносити* 265, *о^мпрововати* 12, *пе^уно^сти* 242, *повырезовати*

19, *позычити* 8 зв., *показати* 12, *покопати* 19, *ся поро^бняти* 12, *приве^зти* 15 зв., *приволяты* 257, *ро^зшарувати* 8 зв., *сеножати* 2 (АЖГУ); *брати* 164 зв., *вставати* 47 зв., *вѣдати* 152 зв., *дати* 35 зв., *держати* 145, *завести* 184, *заменити* 36, *задавати* 184, *касовати* 165, *мовчати* 202 зв., *мати* 190 зв., *належати* 164, *наступувати* 192, *обварувати* 184, *обернути* 164, *оддати* 47 зв., *одержати* 182, *отозвати* 47 зв., *перешкожати* 184, *подилити* 251 зв., *показати* 251 зв., *притиснути* 165, *тратити* 164 зв. (АВМК);

-ть: *выгнать* 290, *вынале^зть* 288, *граби^м* 271 зв., *задава^м* 271 зв., *записать* 291 зв., *здо^хнуть* 253, *здыба^м* 241 зв., *зличить* 300, *знать* 7 зв., *знишчить* 301, *зо^става^м* 243, *куса^м* 290, *о^ббирать* 252, *пелънить* 246, *перεбываε^м* 3 зв., *перε^стаютъ* 243, *росписоватъ* 244 зв. (АЖГУ); *видит* 182, *мовит* 47 зв., *належат* 149, *отложитъ* 278 зв., *продат* 144 зв., *роздилит* 182, *служит* 177, *ценит* 142 зв., *чинит* 167 (АВМК).

Частки *ся/се* у дієсловах зворотно-середнього стану можуть вживатися як і в пре-, так і в постпозиції: *се бавε^м* 243, *доведа^т се* 22 зв., *довляючи се* 20 зв., *наради^вши се* 292, *о^сведъчивъши се* 250 зв., *по^спешали се* 254, *постанови^сши се* 1, *прихияючи се* 246 зв., *становити се* 17 зв. (АЖГУ); *вступоватися* 277 зв., *згодилися* 191 зв., *конъчится* 186, *россудится* 164, *се маєт* 163, *се называεт* 164, *ся маю* 213, *ся подилити* 251 зв. (АВМК).

Уживаються дієприкметники в мові актових книг XVI–XVII ст. як у повній формі: *вмоцованыε* 1, *выдаными* 2, *выпуцены^у* 17, *вы^ммененыε* 1, *выше^уменованыε* 239 зв., *добраныхъ* 252, *забито^о* 15, *забраныε* 250 зв., *криты^у* 5, *описаныε* 243 (АЖГУ); *будучого* 152 зв., *взіатыи* 163, *видилениε* 164, *записаное* 278, *збудованыи* 144, *лежачаіа* 191 зв., *набытыи* 143 зв., *названым* 152 зв., *належачаіа* 192, *намовленаја* 145, *отличоных* 166, *подписанаіа* 165, *помененого* 141, *уроджоныи* 183 (АВМК);

так і в короткій: *доложона* 5 зв., *на забытомъ* 7, *захована* 20 зв., *куплены* 6, *купень* 6 зв., *описана* 5 зв., *попалене* 267 (АЖГУ); *выделена* 187, *лежача* 155 зв., *оддилену* 152 зв., *печатан* 164 зв., *писаны* 163, *помененог* 165 зв., *сознана* 142 (АВМК).

Активно побутують дієприслівники із суфіксами *-вши*: *введъши* 269, *вглянувши* 20 зв., *взявши* 4, *вломившись* 9 зв., *вывеши* 21, *выделивъши* 314, *забравши* 3 зв., *купивши* 18, *обвинивши* 13 зв., *одобравши* 243 зв., *повезавши* 2 зв., *списавши* 3, *учинивши* 9 зв. (АЖГУ); *взревши* 163, *давши* 149, *зволившись* 181, *озіавши* 172, *почавши* 183 зв., *принявши* 47 зв., *ставши* 140, *становши* 250 зв. (АВМК); *-учи/-ачи*: *вдираючися* 278 зв., *веривуючи* 253 зв., *виволючи* 16 зв., *выконываючи* 259 зв., *дбаючи* 3 зв., *жалуючи* 1 зв., *забегаячи* 242, *завираючи* 261, *зоставуючи* 145, *набігаючи* 288, *ожидаячи* 20, *пасучи* 7 зв., *поведаючи* 21, *стоячи* 248, *чигаючи* 254 (АЖГУ); *даючи* 278 зв., *идучи* 181, *маючи* 154, *личачи* 155 зв., *оставуючи* 278 зв., *розумючи* 145, *росправуючи* 163 зв., *спускаючи* 47 зв., *стоіачи* 166, *уступаючи* 277 зв., *хотіачи* 36 (АВМК).

Використовуються дієслівні форми на *-но,-то*: *грабено* 271 зв., *дотримано* 267 зв., *забирано* 271 зв., *заведено* 6, *записано* 1, *програблено* 15, *подано* 6, *пописано* 18, *позывано* 271 зв., *положено* 18, *прошоно* 12, *учинено* 16 (АЖГУ); *записано* 172 зв., *писано* 142, *положено* 169 зв., *принято* 153 (АВМК).

Варіативність виявляється і в прислівниках та прислівникових сполуках: *вперше*^о 3 зв. – *впро*^о 240 зв., *коли* 2 – *коли*^м 22 зв., *лепеи* 4 – *лепъше*^н 24, *наперше*^о 2 зв. – *наро*^о 13, (АЖГУ); *волне* 143 зв. – *волно* 140, *доброволне* 140 зв. – *добровільно* 142 зв., *посполе* 180 – *посполу* 147 зв., *іавне* 144 зв. – *іавно* 152 (АВМК).

У вижвівській книзі можна виокремити оригінальність питомих та запозичених утворень, які не увійшли до лексики української літературної мови: *в голов* 141 зв., *зобополне* 175, *напервєи* 163 зв., *нижєи* 173, *посполу* 147 зв., *сполєчне* 276, *тераз* 161 зв., *тодма* 182, на що є усталені для пам'яток цього періоду форми: *долго* 145 зв., *куды* 164, *навєчно* 146, *тепер* 165 зв., *широко* 145, *іавно* 152 (АВМК).

На основі проведеного дослідження аналізу дієслівної варіативності в мові актових книг офіційно-ділового стилю XVI–XVII ст. можна зробити

висновки про тенденцію до взаємодії як і давніх, так і нових граматичних форм у староукраїнській мові. На розвиток українського дієслова помітний вплив здійснило й усне народне мовлення, що можна підтвердити випадками варіативного написання.

У морфологічній системі староукраїнської ділової мови XVI–XVII ст. відбулася інтеграція традиційних і діалектних явищ, яка й зумовила розвиток мовної варіативності. Наявність певних іменних та дієслівних варіативностей переконливо свідчить про те, що на час написання пам'яток активно формувалися основні морфологічні риси, що характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему. Зафіксовані мовні хитання доводять те, що в староукраїнській писемній мові XVI–XVII ст. відобразилися специфічні риси північноукраїнського ареалу, а також й іншомовних запозичень.

Здійснений лінгвосинергетичний аналіз морфологічної варіативності актових книг, дозволив нам простежити процес формування граматичної системи української мови, у якому чільне місце займають традиційні мовні елементи, успадковані від попередніх віків: закінчення *-a/-я (ia)* іменників чоловічого роду; закінчення *-y/-ю*; закінчення *-y (ю) / -ови (-εви)* спостерігаються в назвах істот / неістот в іменниках чоловічого роду на приголосний у давальному та місцевому відмінках однини; іменники в місцевому відмінку однини чоловічого та середнього роду, які можуть мати закінчення *-y (-ю)* та *-ѣ, -ε, -и*; місцевий відмінок множини іменників має закінчення *-axъ/-яxъ*; орудний відмінок однини іменників чоловічого роду має закінчення *-омъ/-емъ*, у множині – *-ами*; вживання суфікса *-ис'к-* для утворення іменників середнього роду; правопис закінчень числівників, прикметників, займенників жіночого роду в родовому відмінку однини містить кінцеві *-ε* та *-и*; знаходимо у письмі актів повні і короткі форми займенників; містяться ступені порівняння якісних прикметників і відприкметникових прислівників; займенник *сь* реалізується в різних відмінкових формах; у числівниках другого десятка представлені традиційні назви; складені кількісні числівники виражаються як і сполучниковими

утвореннями, так і безсполучниковими; побутують у житомирських пам'ятках збірні числівники; дробові числівники утворені шляхом додавання *поль* та іменниковим типом; традиційно вживаються форми порядкового числівника;

Побутують дієслова минулого часу з суфіксом *-л*; рідко вже використовують минулі форми написання аориста, перфекта, імперфекта; варіативність вживання дієслова третьої особи однини теперішнього часу з усіченими фіналями; вживання аналітичної форми майбутнього часу, яка складається з особових форм допоміжного дієслова *мати* та інфінітива; дієслівний суфікс *-ова-*; інфінітивні форми з суфіксами *-ти/ть*; частки *ся/се* у дієсловах зворотно-середнього стану; дієприкметники повної й короткої форми; дієприслівники з суфіксами *-вши*; *-учи/-ачи*; дієслівні форми на *-но, -то* та ін.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XIX ст. з'явилися певні напрацювання в галузі теорії мовної варіативності, вектор яких прямує від фіксації й опису окремих її виявів до з'ясування їх першопочатків, специфіки побутування, занепаду чи активізації. Починаючи з XX ст., це питання стало об'єктом активних мовознавчих досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів, а також інших науковців.

Вивчення сутності явища мовної варіативності постійно знаходиться в центрі уваги лінгвістів, а починаючи з другої половини XX ст. це питання стає об'єктом активних мовознавчих досліджень. Розвиток теорії *варіативності* – відносно новий напрям у лінгвістиці. Найбільш прихильним для нас є визначення варіативності, яке подає А. Загнітко у своєму «Словнику сучасної лінгвістики», – це основне поняття узагальненого позначення різних форм варіювання, зумовлених внутрішньомовними та позамовними чинниками.

В українському мовознавстві явище мовної варіативності досліджували П. Бузук, Л. Булаховський, Л. Гнатюк, О. Касьянова, А. Кримський, М. Лесюк, В. Мойсієнко, В. Німчук, І. Огієнко, І. Царалунга та ін. Також мовні варіанти розглянуті в працях закордонних лінгвістів: О. Востокова, К. Горбачевича, А. Журавського, Ю. Карського, М. Мозера, І. Срезневського, О. Шахматова та ін. Явище мовного паралелізму викликає активний інтерес у науковців. У сучасному лінгвістичному дискурсі дослідники з'ясовують причини виникнення варіантів, встановлюють критерії варіативності як мовного явища, здійснюють структурну класифікацію і систематизацію варіативних мовних одиниць, описують функціональні можливості лексичних, морфологічних і синтаксичних та інших варіантів у проекції на мовну практику, простежують взаємозв'язки між варіативністю та літературною нормою.

Функціонування мовних варіантів на різних мовних рівнях доцільно аналізувати із синергетичного погляду.

Синергетика, як окремий напрям у науці, сформувалася лише в 70 рр. ХХ ст. Запровадження терміна пов'язане з діяльністю фізика-теоретика, професора Штутгартського університету Германа Хакена, який у 1972 році організував I Міжнародний семінар із синергетики.

Синергетику сьогодні позиціонують у трьох аспектах: як наука, методологія та картина світу. В. Василькова вважає, що синергетика, як науковий напрям, має три етапи становлення: до 1970 рр. – етап розроблення теоретичних моделей для опису специфічних ефектів у межах різних; із 1970 по 1975 р. інтенсивно розвивається процес, пов'язаний із застосуванням ідей самоорганізації в різних сферах наукових досліджень (квантова фізика, астрофізика, історія, лінгвістика тощо); із 1975 р. розпочинається етап становлення концепції самоорганізації, коли створюють конкретну дослідницьку програму міждисциплінарного типу. Лінгвосинергетика як різновид трансдисциплінарних досліджень займається з'ясуванням загальних закономірностей мовної еволюції. Головними напрямками пошуків є механізми мовної саморегуляції і самоорганізації.

В Україні наявні потужні синергетичні школи філології, передусім лінгвістики. Більшість цих праць із наведених напрямів об'єднані в першій українській колективній монографії з філологічної синергетики. Нова синергетична методологія відкриває широкі можливості розглядати складні відкриті, нелінійні системи, що функціонують за рахунок взаємодії власних підсистем та зовнішніх чинників етносу, його культури, свідомості соціуму, що перебувають у стані динамічної рівноваги, маючи регуляторні механізми. Із огляду на це, актуальними є діахронічні мовні студії, присвячені вивченню мови на певних часових зрізах.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. зростає неабиякий інтерес до вивчення ділового стилю староукраїнської мови. Здійснено публікації грамот XIV, XV ст., актові книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст., актів села Одрехови та ін. Проаналізовано лексику та фразеологію ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького, стиль ділових

документів XIV ст. Наведені публікації дали відповідне тло для подальших студій над діловою староукраїнською мовою. Із 1961 року і до сьогодні, було опубліковано понад 40 томів академічного видання «Пам'ятки української мови».

Актові книги є важливим джерелом для вивчення історії України, її культури, судочинства, а також безцінним матеріалом для дослідження мови населення. XVI –початок XVII ст. внесли вагомі зміни в мовну ситуацію на українсько-білоруських землях загалом і на Поліссі зокрема. У цей час на теренах сучасних України та Білорусі функціонували (з різним стилістичним навантаженням) як мінімум п'ять мов: церковнослов'янська, «руська» («проста»), польська, латина, грецька. Також слід до списку додати й народні живі українську й білоруську мови в їхніх територіальних виявах, що досить рідко потрапляли в писемну мову. Розвиток народнорозмовної мови в українських рукописах XVI–XVII ст. спостерігається переважно в грамотах, протоколах, земських і гродських книгах і записах юридичного характеру.

Здійснений лінгвосинергетичний аналіз мовної варіативності в пам'ятках офіційно-ділового стилю («Акти Житомирського гродського уряду 1590., 1635 р.» та «Акти Вишнівської міської книги XVII ст.») дає можливість зробити такі висновки, що ці тексти засвідчують народнорозмовну стихію, яка найпоспідовніше виявляється у підсистемах вокалізму і консонантизму та в морфологічній системі. Акти XVI–XVII ст. відбивають усі характерні мовні риси тогочасного північноукраїнського діалектного простору. Через офіційно не усталений правопис того часу у мові актів присутні мовні варіанти, хитання, поплутування, що спричинило виникнення різних звукових та граматичних рефлексів.

У Житомирських актах і у Вишнівській книзі поплутання досить поширені як у вокалічній, так і в консонантній системах. На основі фіксацій рефлексів давніх *ě, *ę та *'a в найуживаніших словах можна простежити, як орфографія актів залежала від існуючого на час постання пам'яток літературно-писемного узусу та впливів інших лінгвосистем за досить

короткий час. Активно простежуються такі фонетичні особливості: незалежно від наголосу переважає написання букви ѣ, очевидні випадки поплутування ѣ – и, наявні випадки и на місці «нового ѣ»; літера я (ia) пишеться відповідно до *e, *'a незалежно від наголосу; поплутування e – и в ненаголошеній позиції, домінують написання з відображенням м'якості шиплячих, р та ц, перезвук e – o після шиплячих, ствердіння р', ц' та шиплячих, перехід л > љ; чергування в – у, з-зі тощо.

Наявність певних мовних поплутань у морфологічній системі актових книг переконливо доводить, що на той час, коли писалися пам'ятки ділової стилі, сформувалися основні риси, що характерні для української мови як окремої лінгвальної системи, яка яскраво відрізняється від інших слов'янських мов, адже маємо закінчення -а/-я (ia) та -у/-ю в іменниках чоловічого роду; у давальному та місцевому відмінках однини закінчення –у (ю) / -ови (-еви); у місцевому відмінку однини чоловічого та середнього роду – -у (-ю) та -ѣ, -е, -и; місцевий відмінок множини іменників закінчується на -ахъ/-яхъ; орудний відмінок однини іменників чоловічого роду має закінчення -омъ/-емъ, у множині -ами; вживання суфікса -ис'к- для утворення іменників середнього роду; правопис закінчень числівників, прикметників, займенників жіночого роду в родовому відмінку однини містить кінцеві -е та -и; рідше використовуються минулі форми написання аориста, перфекта, імперфекта; варіативність вживання дієслова третьої особи однини теперішнього часу з усіченими фіналями; дієслівний суфікс -ова-; інфінітивні форми з суфіксами -ти/тъ; частки ся/се у дієсловах зворотно-середнього стану; дієприслівники з суфіксами -вши; -учи/-ачи; дієслівні форми на -но, -то тощо.

За результатами аналізу фонетичних та морфологічних варіантів, які виявлено в актових книгах, ми можемо стверджувати, що в пам'ятках наявні поєднання північно-українських говіркових рис з окремими ознаками південно-західного наріччя української мови. Дослідження варіативності мови актових книг XVI–XVII ст. засвідчило значний пласт українського живомовного впливу, а також польської мовної стихії.

Завдяки лінгвосинергетичному аспекту ми можемо простежити як розвивається мова під дією різних зовнішніх і внутрішніх чинників, а саме діалектів, писемних традицій (узусу), іншомовних впливів, також розглянути та досягнути процес еволюції мови, виробленню її системи, парадигми, рівнів, загальні закономірності розвитку мови. Тому проаналізувавши специфіку представлення одиниць фонетичного, морфологічного рівнів староукраїнської мови Актів Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р., Актів Вижвіської міської книги XVII ст., та виявивши очевидні західнополіські особливості зокрема, північноукраїнські загалом, ми можемо підтвердити висловлену раніше мовознавцями думку про функціонування в XVI–XVII ст. північноукраїнського (поліського) варіанта староукраїнської мови.

Перспективами подальших досліджень можуть слугувати тексти актових книг XVI–XVII ст. з інших регіонів України: Галиччини, Поділля, які доповнять результати нашої праці щодо лінгвосинергетичного аспекту формування української мови як системи, а також функціонування північноукраїнського та південно-українського варіювання того часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авербух К. Я. Манифест современной терминологии. Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 2002. С. 192–194.
2. Алексеевский В. С. Синергетика менеджмента устойчивого развития. Калуга : Манускрипт, 2006. 328 с.
3. Аршавин В. И., Свирский Я. И. Синергетическое движение в языке. Самоорганизация и наука : опыт философского осмысления. Москва : Наука, 1994. С. 33–39.
4. Атлас української мови : в 3 т. АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Голов. ред. Матвіяс І. Г. та ін. Київ : Наукова думка, 1984–2001.
5. Белокопытов Ю. Н. Синергетическое мышление через междисциплинарные границы: электронный ресурс. 2004. URL : <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=362>
6. Бирик С. П., Єрмоленко С. Я., Тодор О. Г. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 222 с.
7. Білодід І. К., Коломієць В. Т., Мельничук О. С., Ткаченко О. Б. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1, С. 332
8. Бондарчук Н. О. Лінгвосинергетика як методологічна основа дослідження тексту: електронний ресурс. 2011. URL : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/56/1/Bondarchuk.pdf>
9. Быганова Е. А. Грамматические средства выражения категории социального статуса в речи. *Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах*. Челябинск, 2008. Т. 1. С. 60–64.

10. Василецька О. І. Метаодиниці опису варіативності термінів української мови: електронний ресурс. 2015. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/16437/1/Vasetska.pdf>
11. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. Санкт-Петербург, 1999. 480 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Упоряд. Бусел В. Т. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
13. Вербицкая Л. А. Давайте говорить правильно: учебное пособие. Москва : Высш. шк., 2001. 238 с.
14. Волох О. Т., Жовстобрюх М. А. Історична граматики української мови. Київ, 1980. С 140.
15. Вуколова К. В. Соціолінгвістична варіативність мовлення носіїв пітсбурзького діалекту: електронний ресурс. 2017. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/16437/1/Vasetska.pdf>
16. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
17. Головина Э. Д. К типологии языковой вариативности. *Вопросы языкознания*. Москва, 1983. № 2. С. 58–63.
18. Голубовська І. О., Жалай В. Я., Линник Т. Г., Биховець Н. М. Термінологічна варіативність: підходи до вивчення.: електронний ресурс. 2016. URL : http://langcenter.kiev.ua/Lingvistika%202016/3-22_Holubovska.pdf
19. Горбачевич К. С. Вариантность словаи языковая норма: на материале современного русского языка. Москва, 2009. 240 с.
20. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ : Наук. думка, 1990. 269 с.
21. Домброван Т. И., Еникеева С. М., Пихтовникова Л. С. Синергетика в филологических исследованиях: монография. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 340 с.

22. Єрмоленко С. Я. Історія української літературної мови: електронний ресурс. URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um26.htm>
23. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Радянська школа, 1955. С. 12–30.
24. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови. Київ, 1980. С. 97.
25. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. Донецьк : ДонНУ, 2012. 338 с.
26. Кияшко О. О. Аспекти соціолінгвістичного варіювання лексичної системи сучасної англійській мови: електронний ресурс. 2018. URL :<http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2790>
27. Кійко С. В. Синергетика у контексті лінгвістичних досліджень: електронний ресурс. 2016. URL :[http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvmgu_filol_2016_25\(1\)](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvmgu_filol_2016_25(1))
28. Коваль М. І. Варіативність у системі консонантизму писемних пам'яток XVI–XVII ст. (на матеріалі актових книг Правобережної України) *Поділля. Філологічні студії*: електронний збірник студентських наукових праць. Хмельницький, 2020. **Вип. 13. С.**
29. Коваль М. І. Проблеми синергетики на сучасному етапі розвитку лінгвістики. *Поділля. Філологічні студії*: електронний збірник студентських наукових праць. Хмельницький, 2020. Вип. 12. С. 55–60.
30. Коваль М. І., Царалунга І. Б. Поняття мовної варіативності в контексті сучасної лінгвістики. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*: збірник наукових праць. Хмельницький, 2019. Вип. 18. С. 61–64.
31. Костів О. М. Вияви динаміки в Атласі української мови. *Вісник Львівського університету*: Серія філологічна. Львів, 2009. Вип. 46. Ч. 2. С. 114–120.

32. Коць Т. А. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82–91.
33. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ : Видавничий центр «Академія», 2008. 464 с.
34. Кочубей Н. В. Синергетические концепты в нелинейных контекстах. Киев, 2013. 269 с.
35. Кримський А. Ю. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів. Наук. збірник, присвяч. проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його 10-літньої наук. праці в Галичині (1894–1904). Львів : НТШ, 1906. С. 120.
36. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти : навчальний посібник. Київ : Магістр-S, 1996. 256 с.
37. Мальцева Н. Н. Становление и методологические проблемы синергетического подхода. *Философия. Социология. Право*. 2009. № 2 (57). С. 173–182.
38. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ : Велес, 1998. 162 с.
39. Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2006. № 5. С. 52-65
40. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наукова думка., 1990. С. 54
41. Меньшиков И. В., Саникова О. В. Содержание образования: самоорганизация междисциплинарности и проблема: электронный ресурс. 2015. URL :<http://spkurdyumov.narod.ru/MenSan.htm>.
42. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2002. 218 с.
43. Мойсієнко В. М. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови. Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. За заг. ред. Німчук В. В. Житомир, 2004. 256 с.

44. Мойсієнко В. М. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.: електронний ресурс. 2010. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/5967/1/Віктор%20Мойсієнко.pdf>
45. Мойсієнко В. М. Північне наріччя української мови в XVI–XVII ст. Фонетика : дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.0. Житомир, 2006. 563 с.
46. Мойсієнко В. М., Поліщук В. В. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. як відображення офіційної «руської» мови ВКЛ середини XVI ст. у її північноукраїнському варіанті. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Луцьк, 2013. 736 с.
47. Німчук В. В. Пам'ятки української мови. *Українська мова: Енциклопедія*. Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 5–20.
48. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–12.
49. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською. Київ : Наукова думка, 1980. 303 с.
50. Німчук В. В., Симонова К. С. Передмова. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: зб. акт. док. Київ : Наукова думка, 1981. С. 5.
51. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (істор.-фонет. нарис). Київ, 1988. С. 122.
52. Поліщук В. В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст.: електронний ресурс. 2009. URL : <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/26983>
53. Проценко Л. А. Акткові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін: електронний ресурс. 2018. URL : https://uk.wikisource.org/wiki/Історичні_джерела_та_їх_використання/1/Акткові_книги_як_джерело_до_вивчення_спеціальних_історичних_дисциплін

54. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2000. 203 с.
55. Русанівський В. М. Польська ділова мова XVI–XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською. Київ, 1963. С. 86-96.
56. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2011. 844 с.
57. Серьогін С. М., Хожило І. І., Письменський І. В. Синергетика в публічному управлінні : *Тлумачний словник*. Донецьк : ДРІДУ НАДУ, 2007. 48 с.
58. Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї» 1489 р.). Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ, 1989. С. 56–79.
59. Синергетика і освіта : монографія. Голов. ред. Кремень В. Г. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. 348 с.
60. Снегірьов В. О. Роль еволюційно-синергетичної парадигми в осмисленні соціуму : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09. Київ, 2004. 18 с.
61. Степанян Л. Л. Синестезия и эмоциональность речи. *Вестник Московского университета*. 2004. № 4. С. 115–120.
62. Сухова Т. В. Структурно-стилістичні особливості трьох рукописних староукраїнських купчих першої половини XVIII ст.: електронний ресурс. 2007. URL :[aryl_2007_14_16.pdf](#)
63. Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII в. в.). *Славянское языкознание*. Москва, 1963. С. 230–271.
64. Філюк Л. М. Динамічні процеси у формуванні української терміносистеми інформатики (словотвірний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2007. 244 с.
65. Хакен Г. Синергетика. Москва : Мир, 1980. 404 с.

66. Царалунга І. Б. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. : монографія. Хмельницький : ФОП Гонта А. С., 201–448 с.
67. Царалунга І. Б. Вижвівська книга XVII ст. – цінне джерело для вивчення західнополіського діалекту в діахронії. Акти Вижвівської міської книги XVII ст. Житомир, 2015. 172 с.
68. Царалунга І. Б. Фонетична варіативність Вижвівської актові книги: електронний ресурс. 2015. URL : <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/4577>
69. Царалунга І. Б. Фонетична варіативність, спричинена континуацією *о та *е у новозакритих складах (на матеріалі українських грамот XIV ст.): електронний ресурс. 2014. URL : <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/2704>
70. Чепіга І. П. Нове поповнення серії «Пам'ятки української мови». *Українська мова*. 2006. № 1. С. 113–117.
71. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Київ, 2001. С. 13–54.
72. Черленяк І. І. Функціональність, синергізм та синергетичність організаційних систем. *Вісник НАДУ*. 2005. № 3. С. 64–72.
73. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови. Харків, 2002. С. 548–690.
74. Шевцов А. Г. Синергетичні принципи проектування педагогічного процесу як системи. *Вища освіта України*. 2003. № 2. С. 115–119.
75. Щигло Л. В. Мова як об'єкт синергетичного вивчення: електронний ресурс. 2017. URL : <https://www.sworld.com.ua/simpoz8/95.pdf>
76. Яковенко Н. Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века. Днепропетровск, 1983. С. 64–72.

77. Ящук Л. В. Фонетичні особливості антропонімів Житомирщини XVI–XVII ст.: електронний ресурс. 2010. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/5970/1/Леся%20Ящук.pdf>
78. Gołąb Z., Heinz A., Polański K. *Warianty. Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa, 1968.
79. Kurzowa Z. *Język polski Wileńszczyzny i kresów północnowschodnich XVI–XX w.* Warszawa–Kraków : PWN, 1993. 499 s.
80. Polański K. *Warianty językowe. Encyklopedia języka polskiego*. Red. : Urbańczyk S. Wrocław, 1991.
81. Ruszkowski M. *Typy wariantywności w języku polskim. Respectus Philologicus*. 2014. № 25 (30). S. 53–62.